

6. НА ЗАМАРСТИНІВСЬКІЙ

Фото № 1.6. Взяте з: T. Wiśniewski, *Lwów — Pogrom — Lwiv 30 VI 1941 — 2 VII 1941...* Подія відбувається на вул. Медовій. Один погромник тримає парасолю. Т. Буткевич презентував це фото також на лекції IPNtv Wrocław: TRIDUUM HISTORICUM...

Спочатку трохи опишемо топографію. В'язниця містилася всередині тодішньої єврейської ділянки Львова. Ще з австрійських часів на вул. Замарстинівській розташовувалися дві казарми: “великі касарні” під номером 7 і “малі касарні” під номером 9. “Великі касарні” є справді великим будинком з двором і заїздом до двору крізь браму від вул. Замарстинівської. “Малі касарні” складаються з обгородженої муром території з кількома невеликими, у порівнянні з “великими касарнями”, будівлями: власне казармою, в'язницею, костелом та ін. Подвір'я “малих касарень”, точніше незабудована територія, є досить великим. Власного подвір'я тюрми ми не побачили, хоча можливо якась територія була обгороджена для прогулянок в'язнів. До “малих касарень” існують входи як з вул. Замарстинівської, так і з вул. Чорновола, причому із Замарстинівської вхід складається з двох частин: ворота в обвідному мурі, далі невелике подвір'я, а далі ворота під аркою. В одному з цих будинків перед німецькою окупацією розташовувалися казарми НКВД. Сусідній будинок № 11 до війни займала гімназія ім. Яна III Собеського, про яку далі теж йтиме мова.

Ми не знаємо, як перед вступом німців до Львова використовувалися “великі касарні”. Тому при аналізі его-документів часто зустрічаємося з

проблемою визначення місця: про які “касарні” йдеться в розповіді. Не меншу проблему становить датування (гіпотетичних) подій та визначення кількості трупів, знайдених у в’язниці на Замарстинівській. В. Леммер саму в’язницю не відвідував, а Ґ. Зельцер про завантаження тіл на транспорт нічого не пише. Він лише повідомляє, що їх добуто понад 460 і тіла були сильно розкладені. К. Штруве⁶¹², проводячи певні підрахунки, стверджує, що насправді було ексгумовано близько 130 тіл. Можливо, Ґ. Зельцер мав на увазі не лише тіла, винесені й розкладені на подвір’ї, а оцінював кількість усіх тіл, включно з тими, що лежали в камерах. За повідомленнями преси, на Замарстинівській було добуто 36 тіл, а решту поховано у в’язниці⁶¹³. Врешті, згідно з записами цвинтарної книги, 4 липня із Замарстинівської в’язниці до Янівського цвинтаря було перевезено й поховано на 55-му полі 48 нерозпізнаних тіл⁶¹⁴. Таким чином, усі тіла в’язнів було вивезено однією вантажівкою (якщо їх було не більше 48), але, може, й трьома (якщо близько 130).

Его-документи

Судячи з контексту, дві наступні розповіді стосуються подій 30 червня.

Владислав Д. «У черзі я почув про вбивства в’язнів на вулиці Замарстинівській. Пішов туди [...] бачив, як зігнані євреї виносили забитих в’язнів з камер і укладали покотом у дворі [...] Німецькі офіцери стояли й фотографували»⁶¹⁵.

Я. Соколовський. «Брами в’язниці [на Замарстинівській] широко відчинені. У в’язничному дворі повно людей. Євреї виносили тіла. Винесли близько 20 тіл і гітлерівці перервали подальше винесення»⁶¹⁶.

Далі йдуть розповіді про події, що сталися після 30 червня.

Архітект Ст. «Він [...] 1 липня був висланий до Львова, щоб підготувати якнайкраще перемарш його 71-ї піхотної дивізії через Львів [...] Від входу тюрми ген аж поза дорогу створився перехід з двох рядів людей, і тим проходом гнали людей до тюрми, а ті, що стояли в рядах, били їх чим могли. Від військового старшини, який тому приглядався, довідався, що це гнали жидів, а ті, що їх били, були цивільні, жителі міста [...] Тоді свідок увійшов до середини тюрми. Там на подвір’ї тих жидів уже не били»⁶¹⁷. Цілком можливо, що йдеться про в’язницю на Замарстинівській.

Е. Бранд. Ми знаємо три версії його свідчення.

Версія К. Штруве. У свідченні, записаному перед *Боннським процесом*, Е. Бранд повідомляв, що польські й українські сусіди розповідали йому про

⁶¹² К. Струве, *Масові вбивства в’язнів львівських тюрем...*

⁶¹³ У *львівських тюрмах НКВД*, Українські щоденні вісті, 5.07.1941; *Ще про українські гекатомби у Львові*, Українські щоденні вісті, 10.07.1941. У 1993—94 рр. у дворі “малих касарень” була проведена ексгумація масового поховання жертв НКВД.

⁶¹⁴ Л. Купчик, *Скорботний дзвін червня на Галичині...* Цю ж дату — 4 липня — подають Українські щоденні вісті, 10.07.1941.

⁶¹⁵ В. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!...*, s. 160 (Władysław D. (grudzien 1993) OKL, sygn. S 9/91/NK, tom II).

⁶¹⁶ J. Węgierski, *Lwów pod okupacją sowiecką...*, s. 275 з посиланням: J. Fałęcki [J. Sokołowski], *Tak było. Wspominki z lat okupacji, 1977 – 1979* [mps]. Див. також А. Lenkiewicz, *Zapomniany pułkownik...*, s. 90.

⁶¹⁷ М. Кальба, *«Нахтігаль» /Курінь ДУН/...*, с. 89—90. За матеріалами *Боннського процесу*.

події на Замарстинівській. Зокрема: «У самій в'язниці євреїв примушували мити тіла забитих і завантажувати їх на транспорт. Знову ж таки тих євреїв, що працювали, жорстоко били, а деяких забили». Незрозуміло, чи сусіди самі були у в'язниці, і якщо були, то що вони там робили. Хто бив і примушував, не сказано. Слово “деяких” не вказує кількості. Е. Бранд також дізнався, що сім'ю дядька загнали до в'язниці на Замарстинівській, звідки вона не повернулася⁶¹⁸.

*Версія Т. Фрідмана*⁶¹⁹. Від попередньої вона відрізняється більшою художністю і більшою докладністю. Зокрема, названо імена забитих членів дядькової сім'ї. Про насильства дорогою до в'язниці не згадано. «Із сотень євреїв лише небагатьом вдалося втекти. Більшість із них були вбиті у тюремному дворі. Серед них були члени родини мого дядька: Макс, Сара, Льонек та Ізідор Бранд [Max, Sarah Lonek та Isidor Brand], які мешкали біля в'язниці. Про це я дізнався від єврейських знайомих, яким вдалося врятуватися, і від польського очевидця, який з огидою розповідав мені про цю різанину. Я також розповів [sic!], що німецькі офіцери та солдати були присутніми на цій розправі, підбурюючи натовп до вбивств з цинічними зауваженнями, а потім фотографували». З тексту видно, що всю історію Е. Брандові розповідали анонімний польський очевидець і анонімні євреї. Ми не знаємо, що це за свідчення Е. Бранда. Можливо, тут Е. Бранд розповідає комусь про те, що він свідчив на суді. У базі YVN згаданих у цій версії імен дядькової сім'ї немає.

Версія М. Кальби. «Про брутальність німецьких вояків в Замарстинівській тюрмі зізнавав лише свідок Г'. Довір'я до нього виявилось дуже сумнівним, та й його свідчення були суперотвіні до свідчень свідка Б., також жида»⁶²⁰. Мабуть, Б і є цей самий Бранд. Що він свідчив на самому процесі, ми не знаємо.

Я. Волошанська. «Зігнали євреїв на вул. Янівській. Зібрали їх, щоб виносили трупи з в'язниці. Били їх на вулиці, сама бачила. Це був жахливий єврейський погром. Приходили на світанку, витягали людей з будинків. Найгірше, що вбивали також дітей. Усе було жахливо! У цілому місті смерділо смертю й розкладом [...] Там, де я мешкала, забрали єврейську родину, було чути плач дітей і крики жінок. Я нічого не бачила, лише чула крики»⁶²¹.

М. Грюнбарт. Перекажемо його розповідь⁶²². Щоб трохи скоротити переказ, повторювану протягом усієї розповіді фразу, що йдеться про українських солдатів у німецьких одностроях, пропускатимемо. Отже, перед вступом німців, М. Грюнбарт сидів у Бригідках за нелегальний перехід радянського кордону. З їхньої камери нікого не розстріляли, а після відходу “росіян” камеру відкрили мешканці Львова. До приходу німців погрому не було, а М. Грюнбарт познайомився з двірником-націоналістом. Двірник сказав, що завтра до Львова увійдуть українці з Вермахту, які вбиватимуть євреїв. «“Велика бійня”, були його слова. Я все ще чую їх». Починаючи з 7-ї ранку 30 червня,

⁶¹⁸ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 337 (Vernehmung Emanuel Brand, Bonn 27. Juni 1960, LAV NRW R, Gerichte Rep. 350, Bd. 3, Bl. 131).

⁶¹⁹ YVUn, Zamarstynowska Street Prison, *Testimony of Emanuel Brand* (T. Friedman, *Der Nazi-Minister Theo Oberlaender...*).

⁶²⁰ М. Кальба, «Нахтігаль» /Курінь ДУН/..., с. 99.

⁶²¹ G. Knorr, *Holokaust...*, s. 49. Джерела розповіді не вказано і нам не вдалося його знайти.

⁶²² M. Grünbart, *Das Blutbad von Lemberg*, Der Spiegel, 1960, 9.03.1960.

М. Грюнбарт, який заховався у підвалі, чув грюкання у двері, постріли й крики. Коли усе стихло, М. Грюнбарт вийшов на вулицю, де його зловили солдати. По всій вулиці рядами стояли євреї. Їх повели до в'язниці на Замарстинівській, б'ючи дорогою. Декого забили або поранили. «При вході до двору стояв подвійний ряд солдатів з прикріпленими до гвинтівок багнетами. Нас проганяли через цей стрій. Солдати били й кололи всіх, незалежно від того, чи були це жінки, чоловіки, чи діти. Мало хто вцілів і величезний тюремний двір був завалений незліченними трупами». Грюнбарт лишився живим, а увечері, разом із кількома вцілілими, завантажив мертвих і поранених на вантажівки. Він виїхав з першою вантажівкою з трупами, а по дорозі вистрибнув і втік. Кількості забитих Грюнбарт оцінити не може. «У мене склалося враження, що ціла акція була докладно впорядкована й організована, наче робота машини».

М. Грюнбарт також склав свідчення для прокуратури перед *Боннським судом*, а потім свідчив на самому суді⁶²³. Здається, на суді він відмовився від своїх попередніх свідчень.

Я. Дентель. «Другого дня, тобто 2/VI.1941, після вступу німців до Львова, стався перший погром євреїв. Окрім німців, брало в ньому активну участь укр. і польське населення. Євреїв силою витягали з помешкань і після пограбувань та жакливого масового побиття гнали групами до в'язничного двору на вул. Замарстинівській. Я тоді виявився на [тому] місці, бо поспішав на роботу, а побачивши цю жакливу різанину євреїв, встиг заховатися в помешканні знайомого арійця, звідки міг спостерігати потворні сцени, від яких у жилах холола кров. Бачив тисячі жорстоко побитих і покалічених євреїв. догола роздягнених жінок і дітей, що стікали кров'ю; бачив старих, які стікаючи кров'ю, гинули на вулиці, а німецькі герої, насолоджуючись жакливим видовищем, фотографували. З тих кількох тисяч євреїв майже ніхто не повернувся додому.

4 липня 1941 року я, як колишній активіст, був заарештований Гестапо і посаджений до в'язниці на вул. Лонцького. Як спеціаліста з будівництва, мене залишили для відбудови в'язниці [...]»⁶²⁴.

З оповідання не можна зрозуміти, чи упродовж “першого погрому” кілька тисяч були забиті дорогою до в'язниці, чи в самій в'язниці, чи вони звідти зникли.

Б. Керський. «Тоді я, мабуть, шукав батька у в'язниці на вулиці Замарстинівській [...] і вперше бачив погром, бо перед цим тільки чув [про нього]. Це було жакливо»⁶²⁵. Далі Б. Керський починає розповідати щось інше, але інтерв'юер повертає: «А як Ви бачили погром»? «Бачив погром [...]. Можу розповісти. Я колись читав, які були погроми і допіру тоді зміг уявити, як та розгнущана банда [rozpasana tłumacza]. Банда!». «Українці» — підказує інтерв'юер [пауза]. «Ххх. Певної національності, яка нас ненавиділа. Вивела з помешкання роздягненого єврея і скопала, а за ним вибігла зовсім роздягнена дружина, і били. Тільки чому [...]». Останнє речення Б. Керський каже крізь

⁶²³ Див. вище зауваження М. Кальби до свідчення Е. Брандата, або: М. Кальба, «Нахтігаль» /Курінь ДУН/..., с. 87 та 97.

⁶²⁴ *Testimony of Jakub Denkel, born in Lwow, Poland, 1905, regarding his experiences and the fate of the Jews of Lwow during the German occupation*, YVA, O.62/58. Див. також АЖН, 301/230, Dentel Jakub, 1945.

⁶²⁵ USM, № 1998.A.0300.23, *Oral history interview with Bolesław Kierski*.

сміх і нам його до кінця зрозуміти не вдалося. Далі він розповідає, як юрба підлітків гналася за молодою жінкою, але, мабуть, не наздогнала. Якщо видалити епітети й декларації, то обидві картини цілком правдоподібні, хоча не менш правдоподібно, що вони були результатом прочитаних текстів та оглянутих візуальних матеріалів.

Я. Корчинський. Чув, що у в'язниці на Замарстинівській було вбито більше сотні євреїв⁶²⁶. Ким убито, не повідомляється.

А. Монастер. «Справжня трагедія того кривавого дня сталася в єврейській дільниці. Вулиця Сонячна перетворилася протягом кількох годин на вулицю криваву, якою струмками плинула кров. Різали, грабували, ґвалтували»⁶²⁷.

Н. Окрант. «Він [батько] прийшов лише пізно вночі, увесь замащений кров'ю. ... Він розповів, що багато євреїв було зібрано до в'язниці, розташованої в гетто. Там їх жорстоко вбивали за наказом німецького армійського офіцера. Мій батько був тяжко пораненим і впав. Лише пізніше тієї ночі, коли німецькі солдати подумали, що всі євреї померли, йому вдалося доповзти додому»⁶²⁸. З тексту видно намагання (мабуть кореспондента) приписати подію до особи Т. Оберлендера (наказував *армійський* офіцер). Наскільки ми розуміємо, Н. Окрант не пройшла відбору на *Боннський процес*.

З. Туне. Нам відомі дві його реляції.

У першій реляції події відбуваються 1 липня в казармі на Замарстинівській. Здається, З. Туне має на увазі малі касарні⁶²⁹. Туди українці, сильно б'ючи, зігнали 5 тис. євреїв, включно з З. Туною та його братом, і примусили збирати «недопалки, бруд і пилюку». Втім, поряdkували там німці. Групу євреїв хотіли розстріляти з кулемета, але високого рангу «гестапівці» це заборонили. Далі німці зникають, а євреї припиняють прибирання. Наступний фрагмент має три версії.

— «Люди божеволіли від спраги, поранені помирили від втрати крові [...] Ото син, який був у дворі, помітив матір. Побачивши, як над нею знущаються, вирвався з рук українських катів, щоб захистити. Українці на очах матері забили його лопатами»⁶³⁰.

— «[...] вирвався з рук українських гестапівців [...]»⁶³¹.

— «[...] Коли один син хотів прийти на допомогу своїй матері, з якою жорстоко поводитися, його забив лопатою «український гестапівець»»⁶³².

⁶²⁶ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 337 (Janisław Korczyński, AŻIH, 301/1809, Bl. 1). Ось резюме цієї реляції: «Погром євреїв після вступу німців до Львова (29 червня 1941). Різанина євреїв, організована групами української поліції у дворі в'язниці Бригідки». Ми не знаємо, хто переплутав в'язниці, але звернімо увагу: сотня забитих — це саме те число забитих у Бригідках євреїв, яке називав Г. Майер.

⁶²⁷ *Diary of Alfred Monaster...*

⁶²⁸ *The Truth About Oberlander...*, p. 113 (тижневик «Die Tat»). Назви в'язниці не вказано. Може, це була не в'язниця на Замарстинівській, а Бригідки.

⁶²⁹ Г. Россолінський-Лібе (*Stepan Bandera...*, p. 207) стверджує, що йдеться про подвір'я самої в'язниці і що там українці били євреїв палицями.

⁶³⁰ W. Mędykowski, *Pogromy 1941 roku...*, s. 781—782 (AŻIH-301/2242; YVA-M.49.E/2242, s. 1—2. Fragment relacji Zygmunta TUNE ur. 29 IX 1922 r. we Lwowie, protokołowała Turska dn. 12 III 1947 r. w Wałbrzychu, mps, s. 20 (autoryz.)). Реляція AŻIH, 301/2781 (Hecht Tosia, TUNE Akiba, TUNE Zygmunt) стосується інших подій.

⁶³¹ W. Mędykowski, *W cieniu gigantów...*, s. 246—247.

⁶³² K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 339.

Тут, як і в інших оповіданнях, термін “український гестапівець” означає зовсім не службовця Гестапо української національності. Він означає українця, подібно до сучасного терміну “укрофашист”. Чому “гестапівці” прийшли з лопатами, незрозуміло⁶³³. Потім З. Туне, з абзацу, стверджує: «Затримали 25 молодих людей, серед яких був і я, для “прибирання” трупів. Увечері ми з братом повернулися додому»⁶³⁴. Хто затримав, чиїми були трупи, скільки було трупів і куди їх прибрали, не сказано, а що означають лапки — незрозуміло.

Оповідання плутане. На це наклалися кілька причин. Мабуть, З. Туне з самого початку розповідав неправдоподібні історії. Заборона згадувати страчених в'язнів привела до збирання 5-ма тисячами євреїв недопалків у казармі, озброєних лопатами гестапівців, прибирання невідомо куди невідомо яких трупів та ін. Неточне цитування істориками вирваних з контексту уривків ще більше їх заплутує.

Інша реляція З. Туне⁶³⁵ написана 11.07.1979. Згідно з її англійським резюме, під час погрому 1 липня автор з братом перебували у в'язниці. Після вступу до Галичини радянських військ він «допомагав НКВД викривати нацистських колаборантів».

О. Масляк. «Я перебував у Львові 29 червня, коли німці увійшли туди, як і у наступні дні. Я особисто бачив вчинені ними звірства. 3 липня я бачив у провулку Чайки та на Теодорівському майдані [= пл. Св. Теодора] Львова розстріляних чоловіків та жінок. Я також бачив перед в'язницею на вулиці Замарстинівській тіла єврейських мешканців, які були криваво вбиті. Львів. 7 жовтня 1959»⁶³⁶. У першому реченні національність забитих не вказана. У другому — не вказано дати. Сам автор заслуговує на певну довіру⁶³⁷.

Є. Наконечний. Подія відбувається 2 або 3 липня поблизу Замарстинівської в'язниці. «То кричали [...] євреї, яких били нещадно, до смерті [...] Кажали, що це євреї — большевицькі міліціонери, які не встигли втекти»⁶³⁸. Ця розповідь корелюється з другою частиною свідчення Масляка та фрагментами записів Гольда, де листівки закликали бити радянських міліціонерів, а українські міліціонери шукали, мабуть, не з добрими намірами, міліціонерів радянських.

⁶³³ Природніше лопати виглядають у руках євреїв на вул. Коперника (J. Hescheles, *Oczyta dwunastoletniej dziewczyny...*, 2015, s. 44), і зовсім природно на світлинах з Лонцького (фото №№ 5.7, 9.7, 10.76, 11.7).

⁶³⁴ W. Mędykowski, *Pogromy 1941 roku...*, s. 782. Далі, без абзацу, З. Туне переходить до третього періоду. Його з братом українці затримують у процесі “акції відплати”. Пізніше їх відпускають (K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 397). Наскільки ми зрозуміли, брат — це Акіба Туне. Цікаво порівняти його реляцію (AŻIH, 301/2240 (Tune Akiba)) з реляцією З. Туне.

⁶³⁵ *Testimony of Tuna Zigmund, born in Lwow, Poland, 1922, regarding his experiences in Lwow using a false identity* (in Hebrew), YVA, O.3/8896.

⁶³⁶ *The Truth About Oberlander...*, p. 215.

⁶³⁷ Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 215; І. Драбчук, *Масляки: батько і сини...*; AŻIH, 301/5876, Żmijewska Zofia, 9 IX 1961, Warszawa. Abstract: «Інформація про допомогу, яку надавав євреям у Львові український художник О. В. Масляк. Масляк був ув'язнений німцями, а після війни — радянською владою (за звинуваченням в українському націоналізмі). До реляції додано фрагмент статті Т. Задерецького з газети “Opinia” з 1946 р., який стосується О.В. Масляка».

⁶³⁸ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 116.

Візуальні джерела

Основним візуальним джерелом, що стосується подій поблизу в'язниці на Замарстинівській, є фільм, який, мабуть, було знято 1 липня пропагандистською командою СС⁶³⁹. Публікуються різні версії цього фільму. Як канонічну, вважатимемо ту, що поміщена на сайті Енциклопедії Голокосту⁶⁴⁰. Якість фільму погана. У фільмі зображено роздягання і побиття євреїв. Осіб з опасками не видно. Видно багато військових, як неозброєних, так і озброєних (і в касках). У деяких версіях⁶⁴¹ на початку фільму бачимо двох чоловіків, які лежать нерухомо (див. нижче стоп-кадр № 1.6).

Стоп-кадри з цього фільму фігурують у багатьох публікаціях та на сайтах з прямими або непрямыми твердженнями, що це — оригінальні світлини. Наприклад, кілька таких світлин є у книжці К. Штруве⁶⁴², причому при копіюванні змінилася орієнтація (лівий бік став правим). Різкість світлин краща, ніж у фільмі.

Стоп-кадр № 1.6. Два нерухомі чоловіки.

Ті світлини “порнографічної серії”, де можна вказати місце знімання, зображують події саме поблизу в'язниці на Замарстинівській. Фото № 2.6. є одним з найвідоміших. На фото № 3.6 та № 4.6 дія теж відбувається неподалік в'язниці на Замарстинівській.

⁶³⁹ Докладніше див. К. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 341.

⁶⁴⁰ *Pogrom in Lvov | The Holocaust Encyclopedia...*

⁶⁴¹ Див. напр. *Atrocities against Jews, USM, No 1991.254.1, Lvov Pogrom, Jews rounded up, beatings.*

⁶⁴² К. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 341—344.

Фото № 2.6. „Orzetek”. Див. JVUn, з посиланням: YVPh, 80DO2 (*Jewish women chased by Ukrainian crowd during the pogrom*); англomовна Вікіпедія, Lviv pogroms (1941) (*Women chased by men and youth armed with clubs, Medova Street in Lviv, 1941*); J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...*, з посиланням: Courtesy of Wiener Library (*The action is taking place near Zamarstyniv street prison, on a street then called Pompierska. Now that street is called Vesela*). Місце події — приблизно те саме, що й на фото № 2.6 — пл. Св. Теодора поблизу вул. Медової. Вулиця Весела теж міститься поблизу, але (не існуючою тепер) вул. Помперською вона не називалася. Свою назву вул. Весела носить з 1871 р. Серед погромників — хлопець у формі невідомого нам походження з незрозумілим значком на кашкеті. Дж.-П. Химка наводить світлину як ілюстрацію до своєї тези «У Західній Україні, найімовірніше, дітьми та підлітками-кривдниками [у погромі] була молодь, пов’язана з бандерівським рухом». До самої світлини блогер @GonzoDemon 28.03.2017 дописав: «Pogromy lwowskie 1941. Na zdjęciu po prawo z orzetkiem polskie harcerstwo». Нарадаємо, з 1930 р. українська скаутська організація (Пласт) в Галичині була заборонена.

Фото № 3.6. Взяте з: GFHA, № 6812 (*Ukrainian men and women beating a Jew on the ground in Lvov, during the pogrom that took place at the start of the city's occupation by the Germans in early July 1941*). У книжці: K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 343 воно має підпис: *Vor dem Gefängnis an der ul. Zamarstynowska*. Це фото міститься також у фільмі *Обыкновенный фашизм...* Точної дати події не вказано. Лежачого чоловіка оточили люди, принаймні частина з яких — випадкові перехожі (один з портфелем, інший з бідончиком). Незрозуміло, чи вони чоловіка б'ють, чи йому допомагають.

Фото № 4.6. Взяте з YVPh, № 55809 (*Lvov, Poland, Jews taking a wagon down the street filled with the bodies of Ukrainians who were murdered by the Soviets, 30/06-03/07/1941*). GFHA, № 6827, підписує фото приблизно так само і датує: *Photographed on June [sic!] 6, 1941*. Ж. Ковба (*Останній рабин Львова...*, с. 135) підписує цю світлину так: *Вивезення тіл убитих після погрому на вул. Замарстинівській*. Нам невідомо, коли було відзнято цю світлину, хто там зображений і як зображені на ній люди померли. Проте така увага до двох осіб, якби євреїв забивали тисячами, неприродна. Світлина може пасувати до звичаю певних релігійних євреїв самим тягнути на цвинтар воза з померлим⁶⁴³. Втім, це можуть бути й "арійці", що везуть знайдені у в'язниці тіла своїх родичів⁶⁴⁴. Схожий віз бачимо у фільмі з Бригідок⁶⁴⁵.

⁶⁴³ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 120—121.

⁶⁴⁴ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 98, 101.

⁶⁴⁵ *Opfer russischer Massaker...*

Відео-матеріалів, які з високою ймовірністю можна зарахувати до подій всередині “малих касарень”, немає. К. Штруве⁶⁴⁶ стверджує, що такі події зображені на фото № 8.8 та, ймовірно, на одній зі світлин Архіву Гірських Стрільців⁶⁴⁷. Першу з них ми розглядаємо у відповідному місці, другої не бачили.

Попередня оцінка кількості забитих

Оцінка кількості євреїв, забитих на Замарстинівській, складніша від оцінок для інших в'язниць. Як зазначалося на початку цього розділу, німецькі документи, що стосуються вбивств євреїв у цій в'язниці, відсутні. Кількість євреїв, зігнаних до в'язниці на Замарстинівській, незрозуміла. Твердження кількох оповідачів про кілька тисяч навряд чи можна брати до уваги. Ситуація ускладнюється тим, що не тільки немає німецьких документів про цю кількість, а навіть із самих малих та великих касарень немає жодного певного візуального джерела. Можна лише припускати, за аналогією з іншими такими випадками, що для прибирання великих касарень було залучено від 10 до 30 осіб і що екзекуцій там не відбувалося. Скільки осіб було зігнано до малих касарень, невідомо. Практично жоден з оповідачів не згадує ані вивезення тіл жертв НКВД з в'язниці, ані закопування тіл в'язнів на подвір'ї, ані забетонування підвалів. Хоч якоюсь мірою правдоподібних повідомлень про екзекуції у Замарстинівській в'язниці немає. Принаймні (наскільки ми зрозуміли; див. свідчення Архітекта Ст. та коментарі М. Кальби до свідчення Е. Бранда) вірогідних повідомлень про такі випадки *Боннський суд* не знайшов. Так чи інакше, в'язницю контролювали нацисти і, якщо там і трапилися вбивства, їх важко зарахувати до цивільного погрому.

З усіх, відомих нам подій, ті, що сталися поблизу Замарстинівської в'язниці, найближчі до власне цивільного погрому. Вони задокументовані як у кінохроніці, так і на світлинах. Важко сказати, скільки осіб виявилось об'єктом цивільного погрому, мабуть від кількох десятків до кількох сотень. З фотографій видно, що когось із них погромники знали і що метою погромників було не вбивство, а побиття, знущання й приниження. Підозру вбивства може викликати лише стоп-кадр № 1.6.

Більшість наведених у цьому розділі оповідань є малоправдоподібними, суперечливими, а головне, не стосуються погрому біля в'язниці. З усіх відомих нам євреїв, лише Я. Дентель розповідає про вбивства перед в'язницею і його розповідь вкрай нереалістична. Реалістичні натяки на вбивства перед Замарстинівською в'язницею містять свідчення О. Масляка та Є. Наконечного. Кількості забитих у цих розповідях не подано, найімовірніше, вона становить кілька осіб. Цю кількість ми й приймаємо за попередню оцінку забитих перед в'язницею на Замарстинівській вулиці.

⁶⁴⁶ К. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 338.

⁶⁴⁷ H. F. Meyer, *Blutiges Edelweiß...*, S. 63.

7. НА ЛОНЦЬКОГО

Будинок в'язниці розташований на розі вулиць Л. Сапіги (перша радянська назва — Сталіна, зараз С. Бандери) та Лонцького (зараз Брюллова) досить далеко від єврейської ділянки міста.

Фото № 1.7. Взяте зі сторінки Fotopolska.edu. Muzeum Pamięci Narodowej „Więzienie przy Łąckiego”. (Lwów, budynek Policji Państwowej. Wkrótce więzienie i miejsce zbrodni. Уточнення: Komenda Wojewódzka Policji Państwowej). На світлині видно кількох військових, як озброєних, так і ні, одного чоловіка з опаскою та одного (праворуч) підперезаного (може у міліційному однострої) і зі стрічкою. Втім, щодо стрічки певності немає. Люди на щось чекають. На іншій світлині з цієї сторінки (Lwów, przy budynku Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej) видно шестеро осіб у білих халатах, можливо, медиків.

Его-документи

Ю. Айснер. Німці вчинили масове знущання вже наступного дня після окупації Львова. Вони загнали кілька десятків зловлених на вулицях міста

євреїв, чоловіків і жінок до в'язниці на вул. Лонцького і, безперервно б'ючи, змусили чистити камери»⁶⁴⁸.

М. Ауербах⁶⁴⁹. Вони мешкали на вул. Томіцького навпроти в'язниці на Лонцького. Попри товсті стіни, чули крики тортурованих. Коли прийшли німці, українці почали зганяти євреїв до в'язниць. Зокрема, забрали її чоловіка, Леона [Leon Auerbach]. М. Ауербах пішла за чоловіком і побачила, як того завели до двору в'язниці. «Кілька годин я чекала біля воріт, з яких виїздили вози (carts), повні трупів. Чула багато пострілів, а ввечері все стихло. Ніхто з тих, хто очікував біля воріт, не бачив жодної живої душі, яка б вийшла звідти. Дехто казав, що євреїв перестріляли після виконаної роботи, інші — що їх затримали для продовження робіт наступного дня. У всякому разі, коли я, разом з іншими, прийшла до воріт наступного дня, звідти не долітало ані звуку. [...] Пізніше деякі християни розповідали, що мого чоловіка вивезли у район Станіславова і що той просить прислати йому одяг, взуття і білизну». Усе це п. Ауербах християнам давала, але чоловік не повернувся.

Л. Берк. Нам відомо три його розповіді про погром.

Спогади 06.1977⁶⁵⁰. Резюме: Німецька окупація Львова, літо 1941; знущання українців над євреями.

Книжка 1992 р. Він вижив у натовпі, який пригнали до стіни в'язниці і били до смерті у той час, як офіцер це фотографував. Стверджує, що під час погрому українці забили близько 6000 євреїв⁶⁵¹.

Відео-розповідь 1995 р. Дати події не вказано. Л. Берка разом з іншими євреями повели до в'язниці на Лонцького, де їх годинами били й лаяли. Хто це робив, не сказано. «На паркані як ворони сиділи українці й кричали: “смерть євреям, смерть капіталістам, смерть комуністам, ви хотіли Сталіна, але вже його не матимете”. І на нас кидали каміння й палиці, і ми сиділи там на землі й чекали нападу українців». Потім Л. Берк виносив трупи з підвалів на подвір'я. У кінці дня німці забрали його документи і наказали повернутися наступного дня для виконання такої самої роботи, інакше вони прийдуть і знайдуть його⁶⁵². Не знаємо, чи Л. Берк вже забув про 6000 забитих українцями євреїв, чи К. Шерман їх пропустила.

Л. Бек. «Українці змусили євреїв йти до в'язниці на Лонцького. Ми просувалися колоною, доки не досягли в'язниці. Вона була повна німців. Вони завели нас у двір і наказали сісти поблизу стіни. Натовп українців лишився зовні і кричав [...] “забийте євреїв!”. Українці були обурені, виявивши сотні в'язнів, забитих у тюремних камерах після того, як совіти залишили місто. На вимоги українців, один німецький офіцер відреагував так: “Якщо комуністи здійснили цей злочин, чому ви хочете зробити те ж саме”? Євреям наказали виносити тіла з камер у двір для упізнання. У кінці дня німецький офіцер дозволив нам,

⁶⁴⁸ J. Eisner, *Wspomnienia z lat 1941—1944...*

⁶⁴⁹ Michalina Auerbach (Olga Barnicz) testimony, YVA, O.3/1255, 12.03.1959.

⁶⁵⁰ Testimony of Leon Berk, born in Baranowicze, Poland, 1915, regarding his experiences in Lwow, the Baranowicze Ghetto and in Lachowicze and Kowel (in English), YVA, O.3/3965. Audio.

⁶⁵¹ L. Berk, *Destined to Live...*, p. 26—38.

⁶⁵² C. Sherman, *Holocaust Memory...*, p. 51 (Testimony of Leon Berk, Australia, 12.03.1995).

групі восьми молодих євреїв, йти додому, але наказав повернутися завтра вранці»⁶⁵³. Не знаємо, чи Л. Бек повернувся. Дати події не вказано.

Схожу історію з німецьким офіцером у в'язниці на Лонцького розповідає Гольд: «Німецький сержант намагався захистити єврейських робітників, коли натовп на дахах [?] вимагав їхньої смерті. Натовп заспокоївся лише після втручання німецького офіцера, який прокричав з докором у голосі “Ми ж не більшовики врешті-решт!”»⁶⁵⁴. У публікації ŻIH⁶⁵⁵ слова про більшовиків вилучені.

Найімовірніше, чутка про німецького офіцера, який не більшовик, ходила Львовом, а через багато років Л. Бек сприймав її як власну пригоду. У цій історії немає нічого незвичного і вона справді могла статися. Природно, що “українці” кричали українською або польською. “Німецький офіцер” зрозумів їх, але якою мовою відповів — не сказано. З контексту розповіді зрозуміло, що дія відбувається 1 липня у першій половині дня. Дуже можливо, що зовнішню охорону в'язниці на Лонцького тоді вели військові «Бранденбург» або «Нахтіґау»⁶⁵⁶, багато з яких знали слов'янські мови.

Перша частина розповіді Бека узгоджується з деякими світлинами з Коперника та Лонцького⁶⁵⁷, але не узгоджується з наступною розповіддю.

Я. Біркенфельд. Українці били євреїв «[...] ножами, сокирами й лопатами. Було багато жертв»⁶⁵⁸. Оповідача теж поранили. Лише чудом йому вдалося втекти. Деталей не вказано, але, здається, К. Штруве пов'язує це повідомлення з подіями 1 липня на Лонцького.

Сумнівно, щоб українці, йдучи впізнавати й забирати своїх близьких, несли ножі й сокири. Розповіді про українських селян, що прибули до Львова на погром з різним господарським реманентом і навіть з мішками, зустрічаються і в інших повідомленнях⁶⁵⁹. Думка про те, що українці використовують такі знаряддя для вбивств, була тоді поширеною: «Зброєю, косами, вилами й сокирами бий своїх одвічних ворогів — польських панів, які перетворили твій край у безправну колонію»⁶⁶⁰. Оповідання про українських “різунів”, які забивали людей екзотичними інструментами в екзотичний спосіб, віддавна популярні у єврейській, польській та російській літературі⁶⁶¹.

Т. Браніцька. «Коли вона прибула на Лонцького, то побачила єврейських жінок, старих та дітей, що стояли в кутку під стіною. На іншому кінці подвір'я лежали гори мертвих людей, і євреїв змушували їх сортувати. Вони мали переносити тіла з одного місця на інше. У центрі двору були есесівці та

⁶⁵³ V. Melamed, *Organized and unsolicited collaboration...* (Leon B., *Interview by Survivors of the Shoah Visual History Foundation*, North Miami Beach, May 1997). Про Л. Бека ми знаємо лише від Меламеда. Той пише, що Бек народився у Барановичах 1915 р., тобто там і тоді ж коли й Л. Берк.

⁶⁵⁴ J.-P. Himka, *The Lviv Pogrom...*

⁶⁵⁵ Z. Hoffman, *Z teki lwowskiej...* (*Z dziennika Golda*), s. 135—145.

⁶⁵⁶ Принаймні, 30 червня військових «Нахтіґау» бачив Я. Роговський: «На вулицю Лонцького не впускає кордон українських військових у німецьких одностроях» (G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa...*, s. 202).

⁶⁵⁷ Див. фото №№ 6.7, 13.7, 14.7 та К. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 327, 328, 334, 336.

⁶⁵⁸ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 332 (Jakób Birkenfeld, *AŻIH 301/3735*, Bl. 1). Див. також *AŻIH*, 301/3746, 301/4023.

⁶⁵⁹ Див. напр. оповідання У. Ліхтера далі.

⁶⁶⁰ A. Głowacki A. *Sowieci wobec Polaków...*, s. 26.

⁶⁶¹ Див. напр. Dr A. Korman, *135 tortur i okrucieństw stosowanych przez terrorystów OUN-UPA...*

гестапівці. Разом з матір'ю та сестрами її протримали близько години. Врешті мати підійшла до офіцера й запитала німецькою, що з ними робитимуть. Той відповів: "Ми поставимо вас до стінки і розстріляємо". Однак пізніше прийшли офіцери Гестапо вищого рангу і наказали всім жінкам та дітям іти додому»⁶⁶². Згідно з В. Меламедом⁶⁶³, Т. Браніцька стверджувала, що подія сталася 1 липня. В. Меламед, переказуючи свідчення Т. Браніцької, не пише про есесівців та гестапівців, а лише про абстрактних німців. Офіцер, що наказав іти додому, був один і був просто німцем.

М. Вишинська. Нам відомі дві її розповіді.

Відео-інтерв'ю 1996 р. Дж.-П. Химка переказує фрагмент цього інтерв'ю: «Її з мачухою теж забрали. Їх звільнив український міліціонер [...]»⁶⁶⁴. Зауважимо, що, згідно з попередньою розповіддю, офіцери Гестапо звільнили всіх жінок і дітей.

Розповідь з березня 2006 р. У цій версії міліціонери відсутні. Натомість: «Як тільки прийшли німці, вони просто на вулиці забрали Ліниного брата (А. Купфер [Alina Kupfer] — подруга М. Вишинської) до в'язниці на Лонцького. Ліна пішла його шукати. Їх забили обох».

... «У перші дні [німецької окупації] мого батька жакливо, до неприємності, побили. Тоді ми мешкали поблизу тюрми на Лонцького. Коли совіти залишали місто, вони позабивали там в'язнів. Коли ж прийшли німці, то вони почали хапати людей на вулицях, не лише євреїв, і наказували їм витягати трупи. А коли вони бачили єврея (німці наказували чоловікам оголюватися, отже знали — хто єврей), його жакливо били [...] Незнайомий поляк приніс батька додому. Кілька днів батько (і його одяг) жакливо смердів трупами»⁶⁶⁵.

С. Гоголовська. Подія відбувається 1 або 2 липня на вул. Коперника. «Українські міліціонери утворили шеренгу вздовж усього хідника. Кидалися на тих, хто проходив, з вигуком "Jude! Jude!" Били їх руками й ногами. Якщо хтось намагався боронитися або пояснював, що він не єврей, тоді витворяли з ним жакливі речі. Просто перед моїми очима власне за це затоптали якогось молодого чоловіка»⁶⁶⁶. Деякі місця книжки вказують на літературні запозичення. Зокрема, невласливе для українців "Jude", як і місце події, скоріш за все взяті з книжки Я. Гешелес⁶⁶⁷. У численних візуальних матеріалах з вул. Коперника наявності міліціонерів не зафіксовано. Вони могли з'явитися в авторки, наприклад, після знайомства з фото № 3.14 (і справді, в деяких публікаціях стверджується, що події, зображені на цьому фото, сталися у Львові).

Я. Келяновський. «Порядок серед нас, живих, що просувалися трагічною процесією, підтримували солдати в німецьких мундирах із синьо-жовтими опасками, у касках і зі зв'язками ручних гранат на кожній нозі, для фасону»⁶⁶⁸.

⁶⁶² J.-P. Himka, *The Lviv Pogrom...* (Shoah Foundation, 51593 Tamara Branitsky, 53—57).

⁶⁶³ V. Melamed, *Organized and unsolicited collaboration...* (Branitsky T. Interview by Survivors of the Shoah Visual History Foundation. Video recording, Toronto, Canada, 24 April 2001).

⁶⁶⁴ J.-P. Himka, *The Lviv Pogrom...* (Shoah Foundation, 22876 Matylda Wyszynska, 36—39).

⁶⁶⁵ Matylda Wyszynska, *Centropa Interviews...*

⁶⁶⁶ S. Gogołowska, *Szkoła okrucieństwa...*, s. 13.

⁶⁶⁷ J. Heschel, *Oczywa dwunastoletniej dziewczyny...*, 2015, s. 44.

⁶⁶⁸ J. Kielanowski, *Czerwcowe egzekucje w Lwowskich więzieniach...*

Як уже зазначалося, опаски мала жандармерія. В уяві євреїв (і поляків) опаски перефарбовувалися в синьо-жовтий колір. “Гранати для фасону” сумнівні.

А. Клімко. «Молоді українці з синьо-жовтими нашивками на блакитних морських еполетах [sic!] заходили до будинків і забирали єврейських правників, лікарів, торговців та ін. на вулицю Лонцького, звідки ті ніколи не повернулися»⁶⁶⁹. Прізвищ забораних, як і дати події, не вказано. Де поділися заборані — невідомо.

С. Криньський. «Вже 1 липня розпочалися погроми євреїв. Коїлися жажливі сцени. Я був свідком того, як гнали велику групу євреїв, включаючи жінок, декотрих дуже елегантних. Ті бігли закривавлені, з піднятими руками. Есесівці їх підганяли, б'ючи батогами по чому попадеться. Їх гнали до в'язниці на Лонцького для викопування і обмивання тіл забитих у в'язницях людей. Здається, протягом цієї роботи їх били з небувалою жорстокістю. Іншим разом, проходячи Пелчинською вулицею поблизу будинку Гестапо, я бачив, як на підвір'ї натовп євреїв виконував до знемоги вправу “ляж — встань”⁶⁷⁰. Бувши лікарем, я носив опаску Червоного Хреста. 4 липня на вулиці мене попросили оглянути пораненого. Після того, як я виявив згоду, мені сказали, що йдеться про єврея. Звісно, я не відмовився допомогти. Поранений був жертвою так званих “малих вправ”. Мав рану на шкірі голови в околі потилиці. Я зробив перев'язку. Не маючи особливої симпатії до євреїв, зокрема після їхньої поведінки в період радянської влади, я не міг дивитися на страшну жорстокість німців»⁶⁷¹.

Текст С. Криньського складається із записів його щоденника та (набагато пізніших) спогадів. Він містить, зокрема, запис за 30 червня про вступ німців до Львова. Записів за наступні дні немає; наведений уривок є пізнішим спогадом. Та його частина, де пригадується перев'язування, є цілком реалістичною, хоча через стільки років автор навряд чи пам'ятав точну дату. Частина тексту, що стосується гнаних на Лонцького есесівцями євреїв, мабуть, має літературне походження. Так чи інакше, про забитих протягом погрому євреїв Криньський не повідомляє. Опаску з хрестом див. нижче на фото № 2.7 (жінка в центрі).

А. Монастер. Він стверджує, що серед львівських в'язниць на Лонцького було найгірше. Перекажемо відповідне місце, пропускаючи епітети. Спочатку євреїв били нацьковані німцями родичі загиблих в'язнів. «Увечері, після працьовитого дня [єврейські] чоловіки викопали собі могилу і підходили по одному до її краю»⁶⁷². Їх розстріляли, як і більшість жінок⁶⁷³. Гарніших жінок із тих, що лишилися, українці з'валтували і вбили. Вагітним жінкам порозпорювали животи. Решту повбивали в найекзотичніші способи.

⁶⁶⁹ С. Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv...*, p. 291 (AW, II/2514; recollections of Anastasja Klymkowa (1991)). Авторка спогадів — дружина Я. Клімко, про якого ми ще згадаємо далі.

⁶⁷⁰ “Уроки гімнастики”, втім як і “хоровий спів” чи “холодний душ”, належали до улюблених розваг нацистів (див. Raporty Karskiego, *Zagadnienia żydowskie w kraju...*, s. 4).

⁶⁷¹ S. Kryński, *Kartki ze wspomnień starego profesora*. Kartka trzydziesta siódma...

⁶⁷² *Diary of Alfred Monaster...*

⁶⁷³ Це одна з нечисленних розповідей, де згадується поховання євреїв у дворі в'язниці на Лонцького. У 2016 році там проводилися розкопки (Х. Мазуренко, *Результати дослідження двору колишньої «Тюрми на Лонцького»...*). Знайдені останки до жертв погрому не належать.

Фото № 2.7. Опаска з хрестом. Домовина. Взяте з: Т. Wiśniewski, Lwów — *Pogrom — Lwiv 30 VI 1941 — 2 VII 1941...* Іншу опаску з хрестом див. на світліні з: М. Lacko, *Dotyky s bol'shevizmom...*, s. 244 (словаки на ексгумації в Добромилі).

В. Оссовська. «У понеділок на світанку до Львова увійшли німці і розпочалися нові звірства й терор. Першими жертвами насильств стали євреї. Вийшовши надвір, я побачила, як на Гетьманських Валах євреїв гнали навкарачки до в'язниць, щоб там витягати трупи, які розкладалися»⁶⁷⁴. Хто гнав — не вказано.

Нам відомі три світлини, які приписуються до Львівського погрому, і на яких зображено євреїв на колінах. Це фото № 2.4, 4.7 та 8.7. Із світлин, які приписують до Львівського погрому і де євреї пересуваються навкарачки нам відома лише одна. Ось вона.

Фото № 3.7. Взяте з композиції: Rebecca Erbelding, *One Survivor, Two Identities...* Воно міститься також у книжках: В. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!*..., s. 338 (*Na dziedzińcu lwowskiego więzienia przy ulicy Łąckiego żołnierze Wehrmachtu zapędzają Żydów do mycia ciał ofiar NKWD (zbiory Archiwum Filmowego WFDiF w Warszawie, sygn. II-2/18)*) та G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa...*, s. 205 (*Żydzi na czworakach pędzeni do więzienia przy ul. Łąckiego*). На одній з

⁶⁷⁴ W. Ossowska, *Przeżyłam...*, s. 175. Відоме також її інтерв'ю: USC Shoah Foundation Institute testimony of Wanda Ossowska. Л. Аллерганд також розповідає (Leszek Allerhand, *Okupacja niemiecka*, 26.10.2013...) про євреїв, яких гнали до Бригідок на колінах і навкарачки.

численних репродукцій цього фото в Інтернеті видно печатку “Instytut Pamięi Narodowej”. Дж.-П. Химка (*The Lviv pogrom...*, р. 216) переносить подію на вулицю — «деякі євреї були змушені повзти до в'язниць навкарачки» — і розташовує цілу картину в контексті знущань українців над євреями. Однострій вартвого в центрі може вказувати на його приналежність до військової поліції. Належність відзнятого місця до в'язниці на Лонцького не очевидна. Ми не знаємо, чи були там дерев'яні стовпи та ворота з колючим дротом. У деяких репродукціях цього фото в Інтернеті місце і час події приписуються до гетто. Композиційно фото дещо схоже на одну світлинку з сайту JVPh, № 1597/315 (*Poland, Jews being abused by being forced to crawl through the snow*).

Я. Роговський. «На дорозі міліціонери ловили євреїв і б'ючи гнали поодинці, або цілими групами, на вул. Лонцького [...] Перед брамою повно військових. З помешкання п. Егрбара [Ehbar] жахливий вид на подвір'я, де лежить близько 200 трупів. Під парканом рів, з якого євреї вигрібають наступні трупи. Під муром сидить кілька сотень євреїв»⁶⁷⁵. Два останні речення сильно корелюються зі світлинами з Лонцького⁶⁷⁶. Кількість трупів (200) узгоджується з рапортами В. Леммера вище та Г. Зельцера нижче.

Фото № 4.7. Взяте з сайту ННА. Ghettos. Ukraine. Lviv (*Lemberg Jews suspected of murder arrested on 1 July 1941 — photos*). Зірка на рукаві чоловіка в однострої незрозуміла.

Т. Сулим. «Того самого дня [30 червня] на вулиці Коперника я був свідком розстрілу великої групи людей, яких фашисти конвоювали в напрямку вулиці Сталіна. Поранили, які стікали кров'ю, фашистські нелюди добивали прикладами і каблуками чобіт»⁶⁷⁷. Розповідь Т. Сулима була використана у вирокі *Берлінського процесу*: «Вже в перший день вторгнення до Львова військовослужбовці підрозділу «Нахтігаль» гнали вулицею Коперника в напрямку вул. Сталіна натовп із приблизно з 800 осіб. Серед них були жінки,

⁶⁷⁵ G. Mazur, J. Skwyr, J. Węsierski, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa...*, s. 205—206 (J. Rogowski, *Notesy 1941—1944*, rkp. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu).

⁶⁷⁶ Див. напр. фото № 6.7, 9.7, 10.76, 11.7, 12.7 та К. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 334, 336.

⁶⁷⁷ *Кровавые злодеяния Оберлендера...*, с. 22.

діти й старі. Охорона зі складу підрозділу «Нахтігаль» стріляла в натовп не цілячись і по-варварськи била поранених прикладами й каблуками»⁶⁷⁸.

Є. Наконечний. «Батько став розповідати, як ходив до в'язниці на Лонцького. Під стінами тюрми він бачив, як били нещасних євреїв, твердячи, що саме вони винні у загибелі політв'язнів [...] На закінчення теми Михайло [Щур, боець «Нахтігалью»] з притиском повторив двічі фразу, походження якої я дізнався вже після війни. Він сказав: євреїв-енкаведистів треба покарати, але єврейських погромів робити не вільно»⁶⁷⁹.

А. Гольдберг. Він свідчив багато разів. Зокрема, по війні А. Гольдберг свідчив на процесах проти військових Вермахту. Окрім того, він свідчив для американської комісії у справах натуралізації; про неї див. вище. Ми не знаємо змісту цього свідчення. А. Гольдберг також консультував журналіста, що освітлював справу вбивства С. Бандери⁶⁸⁰. Врешті, А. Гольдберг є автором знятого у 1991 році в Ізраїлі фільму⁶⁸¹. Ось різні версії його оповідання про події у в'язниці на Лонцького.

Свідчення для Боннського суду. Події відбуваються 30 червня. «Перед брамою в'язниці НКВД українська допоміжна поліція передала нас групі солдатів Вермахту. Вона складалася з близько 40—50 осіб. За наказами, які нам давали, я відразу визначив, що це були не німці, а українці. У в'язниці НКВД нас привели до внутрішнього двору. Там вже перебувала більша кількість євреїв, які займалися витяганням тіл з ями та завантаженням їх на автомобілі, що стояли поруч. Нам наказали до них долучитися. Під час робіт українські солдати в німецьких одностроях били нас прикладами, ногами і т.д. Після закінчення перенесення тіл нас змусили бігати беззупинно у дворі по колу [...] Коли ми так бігли, я почув німецьку команду: “Ряд з багнетами!” (Spießrutenlaufen)⁶⁸² [...] Наскільки пам'ятаю, ця команда пролунала з групи німецьких військових Вермахту, в якій було 5, може 6 осіб — це були офіцери. На команду німців, українські солдати вишикувалися в ряд і одягнули на зброю багнети. Тоді між рядами мусили пробігати євреї, а українські солдати їх били і кололи багнетами [...] Коли надійшла моя черга, я інстинктивно впав на землю і удав мертвого. На мене впали інші жертви [...] Коли все скінчилося, інші євреї зайнялися завантаженням убитих і поранених на машини. Євреї, які мене переносили, помітили, що я живий, але не подали знаку. Коли автомобілі покинули в'язницю — тим часом вже стемніло — я зійшов з машини [на ходу?] і продрався додому»⁶⁸³.

Версія «Шпігеля». Вона дещо схожа на попередню, а дещо відмінна. Тут тіл забитих в'язнів було близько 100 і євреї завантажили їх на автомобілі. «Нас

⁶⁷⁸ *Der Oberländer-Prozess...*, S. 217.

⁶⁷⁹ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 107—108. Див. наведені вище уривки з постанови II Великого збору ОУН та зі статті *До нормального життя...*

⁶⁸⁰ GFHA, № 262. *Trials of Nazi war criminals who murdered Jews in Lvov and the Janowska camp.*

⁶⁸¹ «*Survivors of the Janowska Camp Tell Their Stories*».

⁶⁸² Шпіцрутени — це лозини.

⁶⁸³ D. Schenk, *Noc mordców...*, s. 107—108 (BArch, B 162/vorl. Sygn. 208 AR 75/02, tom II, karta 307n).

було близько 500 євреїв і майже всіх їх забили українці, включно з двома моїми друзями»⁶⁸⁴.

Свідчення на суді. Ось уривок висновку *Боннського суду*. «[...] свідок Г[ольдберг] твердить, що там бачив німецьких жовніврів. Ті вояки мали говорити по-українському, що наводить свідка на твердження, що це були учасники «Нахтігалья». Як прийшла справа перевірити, хто були ті 5 чи 6 німецьких старшин, які, згідно із зізнаннями свідка Г., дали наказ гнати жидів у два ряди, щоб легше було людям над ними знущатися, свідок припускає, що це було 1-го липня. Комісія могла припустити, що так було, але що тими старшинами в тому випадку були старшини СС і СД»⁶⁸⁵. Висновок суду містить також повідомлення про свідчення (німецьких) офіцерів 1-ї та 3-ї роти і командира одного взводу 2-ї роти «Нахтігаль», з яких випливає, що їхніх підрозділів на Лонцького не було. Врешті, висновок стверджує, що 2-га рота не мала 5 німецьких офіцерів і що 1-го липня «Нахтігаль» на Лонцького вже не було.

Ось як могло виглядати витягання тіл з ями та завантаження на автомобілі.

Фото № 5.7. Взяте з: І. Дерев'яний І. *Найкривавіша сторінка в історії тюрми на Лонцького...* У глибині видно автомобіль зі спущеними бортами, до якого й завантажуватимуть тіла.

Письмове свідчення для Яд Вашем. Воно відрізняється від свідчення, написаного для *Боннського суду*, тим, що у ньому вказана, хоча не до кінця зрозуміло, дата події: *on the second day after Germans entered Lwów*. Двоє українських поліцистів забрали А. Гольдберга разом з іншим хлопцем до Бригідок [sic!]. «Казали, що перед відступом росіяни вбили деяких в'язнів ... і поховали їх у в'язничному дворі. Коли ми прийшли туди, то побачили кілька тіл

⁶⁸⁴ Oberländer. *Nachtigall in Lemberg...* Прізвищ друзів не названо. Знаємо лише, що у YVN є свідчення про вбивство: *Theo Helmann*; подав *Avraham Goldberg* у 1956 р. Дата вбивства — 1941 р. Найбільша кількість євреїв була зігнана до в'язниці на Лонцького 1 липня. Малоймовірно, що вона становила 500 осіб (див. фото № 11.7, 12.7 та K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 334).

⁶⁸⁵ М. Кальба, «*Нахтігаль*» /*Курінь ДУН/...*, с. 98—99.

[several bodies], а посеред двору — два ряди німецьких солдатів. Ми думали, що це німці, але згодом виявилось, що то були українці в німецьких одностроях. Вони виглядали як німецькі солдати, з прикріпленими до гвинтівок багнетами, що утворювали подвійний ряд. Туди зігнали багато євреїв, і українські поліцейські змусили їх пробігати крізь стрій»⁶⁸⁶. Солдати кололи й били євреїв, а група німецьких офіцерів це фотографувала. Свідок упав від удару гвинтівки. Потім німці доставили вози, євреї склали туди забитих та поранених, включно з автором, і повезли до єврейської лікарні⁶⁸⁷. Після того, як вози виїхали з в'язниці, А. Гольдберг зіскочив і побіг додому.

Відеосвідчення для Яд Вашем. Подія відбувається 29 червня у неназваній в'язниці. Там трупів нема, а вже стоять два ряди німецьких солдатів, які відразу розпочинають колоти євреїв багнетами. Після езекуції «німці підігнали фургон з мулами, євреї скинули туди усіх поранених та забитих і німці наказали їм їхати до єврейської лікарні»⁶⁸⁸. У друкованому описі фільму подія відбувається у “центральной в'язниці” (central prison), а замість абстрактних німців фігурують “німецькі поліцаї”, що звучить природніше.

Судячи з усього, серед розповідей А. Гольдберга про в'язницю на Лонцького першою була версія «Шпігеля». Мабуть, вона відразу видалася всім фантастичною. Вивезення 100 тіл, які відразу ж були заміщені на 500 нових, які знову потрібно кудись дівати, видається заняттям досить безглуздим. Тому, записуючи свідчення перед судом, А. Гольдберг відмовився від 500 євреїв і 2 друзів. Найважливіші зміни сталися на самому процесі. З'явилася проблема з датою. Описані А. Гольдбергом події не могли статися 30 червня, бо тоді німецька комісія прибула до в'язниці перед обідом, роботи розпочалися після обіду, трупів було більше ніж 100 і їх практично не вивозили, бо 1 липня родичі впізнавали загиблих. Події також не могли статися 1 липня, бо у передсудовому свідченні А. Гольдберга відсутні цивільні, що прийшли впізнавати загиблих, відсутня зафіксована на світлинах і в інших розповідях група євреїв, що сидять під стіною, відсутній пагорб з тілами, описаний Г. Зельцером⁶⁸⁹, а тіла витягають з ями і відразу складають на автомобілі. За свідченням В. Леммера, 2 липня на Лонцького тіла лежали у дворі і в камерах. Тому подія могла статися хіба що 3 липня⁶⁹⁰. Окрім того, виявилось, що для

⁶⁸⁶ *Testimony of Avraham Goldberg, born in Altenburg, Germany, 1923, regarding his experiences in the Lwow Ghetto and Dnepropetrovsk* (in Hebrew), 1989, YVA, O.3/5775. Ми користуємося уривком цієї розповіді, опублікованим англійською мовою на сайті YVUn, *Brygidki Prison...*

⁶⁸⁷ В СРСР національних лікарень не було. Мабуть, мова йде про довоєнну “Єврейську Лікарню” на вул. Якова Раппопорта 8.

⁶⁸⁸ YVA, The Visual Center — Online Film Database, *Torchlighters at Yadvashem, 2001* — Abraham Goldberg. Див. також *Holocaust Survivor Testimony: Abraham Goldberg...*

⁶⁸⁹ «Потім я попрямував до в'язниці колишнього ГПУ, де також сила люду чекала на дозвіл увійти [...] У дворі виднілися два пагорби землі, з яких стирчали людські тіла. Тут також розпочали наводити порядок, переносити тіла на подвір'я і складати для впізнання [...] Усього видобули трупи 156 осіб, з яких цивільні мешканці впізнали 30, і ті були поховані родичами. Була також викопана третя яма, але не заповнена тілами, бо, очевидно, росіяни вже не мали на це часу» (B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrewolucyjne!*..., s. 137—139).

⁶⁹⁰ Згідно із записами цвинтарної книги, саме 3 липня з в'язниці на Лонцького до Янівського цвинтаря було вивезено і поховано на 55-му полі 83 невідомі тіла (Л. Купчик, *Скорботний дзвін червня на Галичині...*). Так само, преса повідомляла (*Ще про українські гекатомби у Львові, Українські щоденні вісті*, 11.07.1941), що 1 і 2 липня тіла ще лежали на подвір'ї.

суду історія з багнетами виглядає зовсім неправдоподібною⁶⁹¹. Отже, А. Гольдберг змінює версію на реалістичнішу. Суд її бере до уваги із застереженням, що команди віддавали офіцери СС або СД. У той же час питання про кількість забитих євреїв та процес їхнього вивезення не обговорюється. Пізніше (письмове свідчення для Яд Вашем) А. Гольдберг вказує дату події, переносить її до Бригідок, повертається до багнетів, змінює автомобілі на вози, змінює місце призначення транспорту, замінює забитих на забитих та поранених, а в останній версії (відеосвідчення) — забуває про українців у німецьких одностроях, замінює вози на один віз (з якого, справді, можна легко вилізти) і змінює дату події. В останніх двох версіях тіла мали поховати на єврейському цвинтарі, але повідомлень про це поховання немає.

Таким чином, щодо кількості жертв, то для «Шпігеля» А. Гольдберг називає 500 забитих, у свідченнях перед судом, на суді та в письмовій реляції для Яд Вашем — не називає, а у відеосвідченні — неявно називає не більше 15 (забитих і поранених вивезли возом).

Щодо справців злочину, то розповіді А. Гольдберга є типовим прикладом залежності его-документа від обставини його постанови. Спочатку А. Гольдберг про українських солдатів не пам'ятав, перед *Боннським процесом* пригадав, а потім знову забув.

Врешті, порівняймо розповіді Гольдберга з розповідями інших свідків.

М. Грюнбарт ще раз. У його статті для «Шпігеля» (яка з'явилася раніше; див. вище) теж фігурують ряди солдатів з багнетами, завантаження трупів та втеча оповідача з вантажівки на ходу.

Г. Отто. «Схоже, але набагато кривавіше, проганяння крізь стрій було організоване чотирма днями пізніше у Львові офіцерами дивізії СС «Вікінг» після смерті від кулі одного з її офіцерів. Гюнтер Отто, 21-річний м'ясник обозу, який постачав їжу для військових, розповідав у письмовому свідченні для Нюрнберзького процесу: «Працівники продуктового обозу та пекарні безперервно знаходили євреїв, визначаючи тих за виглядом та мовою, бо більшість євреїв розмовляла їдишем. Оберштурмфюрер Брауннагель [Walter Braunnagel = Braunagel] з пекарні та унтерштурмфюрер Кохалті [Helmut Kochalty] керували одним таким проганянням крізь стрій. Солдати вишикувалися у два ряди. Більшість солдатів були з обозу та пекарні, але деякі служили в 1-й гірській дивізії. Євреїв змусили бігти між рядами, а солдати били їх прикладами й багнетами. У кінці шеренги стояла група офіцерів СС та Вермахту з автоматами. Вони застрілювали євреїв, тільки не ті добігали до кінця і євреї падали до вирви від бомби. Операцією керували вищі офіцери дивізії. Так було вбито від 50 до 60 євреїв»⁶⁹². Описане тут проганяння крізь стрій пов'язують також і з вбивством поблизу Золочева полковника Г. Векерле

⁶⁹¹ До речі, накази євреям, що вони повинні робити, мали віддавати члени Зондеркомандо. Дивно, але ніхто з євреїв про це Зондеркомандо не пригадує, хоча саме в його розпорядження ті поступали після прибуття до в'язниць. Найімовірніше, службовця Зондеркомандо бачимо на світлині з Лонцького; див. K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 337. Мабуть, до цього Зондеркомандо належать і військові з фото № 1.2.

⁶⁹² R. Rhodes, *Masters of Death...*, p. 63. Див. також K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 570 (Hans Günther Otto, Eidesstattliche Erklärung, Nürnberg 25. Juli 1947, NO-4434) або L. Westerlund, *The Finnish SS-Volunteers...*, p. 147—148.

[Hilmar Wäckerle]⁶⁹³, і з розстрілами у Зборові, і з погромом у Тернополі. Коли ж припустити, що подія справді сталася у Львові, то це є аргументом на користь версії *Боннського суду* про те, що екзекуцією керували “старшини СС і СД”, а не офіцери «Нахтігалю».

Отже, розповідь А. Гольдберга або запозичена у М. Грюнбарта (тільки М. Грюнбарт розмістив подію на Замарстинівській, тоді як А. Гольдберг — на Лонцького, а потім у Бригідках), або є переказом чутки, яка примандрувала під час війни до Львова, або переробленою версією свідчення Г. Отто.

Візуальні джерела

Оскільки в'язниця на Лонцького містилася на значній віддалі від єврейської дільниці, то зганяння євреїв до неї перетворювалося в певну процесію, зафіксовану, на відміну від Бригідок чи Замарстинівської, у візуальних джерелах. Зокрема, існує відповідна кінохроніка⁶⁹⁴. На сторінці USM вона супроводжується підписом: «Євреї проходять вулицями, на яких стоять натовпи цивільних глядачів, головним чином на вул. Коперника. Євреїв затримали на вулицях і погнали до в'язниці НКВД ексгумувати тіла “жертв сталінських переслідувань”. Розпочинаються насильства; цивільні нападають на єврейських чоловіків і жінок. Втікають закривавлені чоловіки; за нападом спостерігають тисячі глядачів, і німецькі військові спостерігають за нападом. На вулиці розкладені в ряд тіла єврейських жертв і жертв екзекуцій НКВД, виконаних перед відступом радянської армії».

Незрозуміло, наскільки цей опис адекватний: що означають лапки, чи справді там видно *тисячі* глядачів, чи тіла справді лежать на вулиці і як автор опису визначав їхню національність?

Багато світлин також зображують зганяння євреїв до в'язниці на Лонцького. Ось дві з них.

⁶⁹³ Докладніше про цю подію див. частину книжки, присвячену погрому у Золочеві.

⁶⁹⁴ Опис фільму див. у *German Army South moves into Lvov...*

Фото № 6.7. Ця світлина часто фігурує на “погромних” сайтах. Ми беремо її з: Uglich_jj, *Погромы во Львове в 1941 г.: фотохроника...* (Еще одну группу евреев гонят на “тюремную акцию”). Зображений будинок дозволяє точно вказати місце події на вул. Коперника. Можливо, чоловік праворуч має стрічку. Схожа світлина з K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 327 підписана так: *Gruppe von Juden in der ul. Kopernika*. У напівальбомі Л. Аллерганда (L. Allerhand, *Żydzi Lwowa ...*, s. 142 і 143) дві схожі світлини мають підписи: *Pierwszy pogrom. Prowadzenie Żydów do więzienia przy ul. Łąckiego przez ul. Kopernika* та *Pierwszy pogrom. Prowadzenie Żydów do więzienia przy ul. Łąckiego przez ul. Sapiehy* (z kolekcji Ł. Biedki).

Фото № 7.7. Взяте з USPh, № 62118. (*Bystanders watch Jews as they are rounded up and attacked on a street in Lvov*). Множина у підписі незрозуміла; сидить одна особа. Можливо, одні чоловіки хочуть її бити, а інші — захищають. Один чоловік тримає у руці якийсь предмет. Здається у двох глядачів помітні стрічки. Видно одного військового. У музеї зберігаються кілька таких світлин (№ 62116, 62117), мабуть, відзнятих з якогось будинку через короткі проміжки часу. Деякі з них дозволяють стверджувати, що зображені події сталися на шляху до в'язниці на Лонцького. Можливо, це ж місце зображене у книжці Ж. Ковба, *Останній рабин Львова...*, с. 134 (верхня світлина), але фото зроблене з вулиці.

Група світлин показує події перед в'язницею. Ось одна з найвідоміших.

Фото № 8.7. Взяте з YVPh, № 73CO3 (Lvov, Poland, A woman forced to kneel with her raised hands, 30/06/1941-03/07/1941). Події перед в'язницею зображують також світлини: YVPh, № 55AO3 (Lvov, Poland, Beating Jews in the Kupernika street. Видно палицю або ціпок); YVPh, № 73CO1 (Lvov, Poland, Ukrainians attacking Jews in the city square. Видно ціпок); YVPh, № 145CO1 (Lvov, Poland, Jews arrested during a pogrom, 1941. Видно опаску); GFHA, № 6806 (The beginning of the pogroms by Ukrainians against the Jews of Lvov, upon the German occupation of the city. 30.06.1941. Видно ціпок); K. Struve, Deutsche Herrschaft..., S. 329 (Eingang zum NKVD-Untersuchungsgefängnis, ul. Sapieha, vom Hof aus gesehen, 1. Juli 1941).

Здається, винесення трупів з в'язниці на Лонцького показує німецька кінохроніка⁶⁹⁵. Втім, хроніка компілятивна і важко точно сказати, які її частини відзняті саме на Лонцького. Лежачих нерухомо євреїв та палиць у хроніці не видно. Видно неозброєних військових; деякі з них у касках. Те ж саме стосується пізнішої кінохроніки⁶⁹⁶.

Деякі світлини зображують викопування трупів на подвір'ї в'язниці⁶⁹⁷.

Фото № 9.7. Взяте з: K. Struve, Deutsche Herrschaft..., S. 336 (Hof des NKVD-Untersuchungsgefängnisses, 1. Juli 1941). Військовий керує розкопками. Цю ж подію (зверніть увагу на особу в капелюсі!) зображують світлини зі збірника: Злочини комуністичної Москви в Україні влітку 1941..., с. 47 (На подвір'ї тюрми при вул. Лонцького у Львові, 30 червня 1941 р.) та с. 77 (Львів 1941. Шукають за трупамі помордованих).

Як вже зазначалося, деякі архіви подають хибне тлумачення обставини подій, зображених на розміщених у них світлинах. Наведемо ще один приклад. Він стосується в'язниці на Лонцького.

⁶⁹⁵ Die Deutsche Wochenschau, Nr 566, 9. Juli 1941.

⁶⁹⁶ Die Deutsche Wochenschau, Nr 568, 23. Juli 1941.

⁶⁹⁷ Існують також світлини з камер в'язниці. Див. напр. другу світлину зі статті: І. Дерев'яний, Розстріли в'язнів в червні-липні 1941 р... (Трупи розстріляних в'язнів у камері в'язниці на Лонцького. м. Львів, 1 липня 1941 р. Деякі такі камери німцям довелося замурувати, щоб уникнути епідемії. Повторну ексгумацію провели в лютому 1942 р., коли вдарили морози. Архів ЦДВР).

Фото № 10.7. Взяте з YVPh, № 141BO6 (*Lwow, Poland, People removing bodies probably after one of the pogroms of July 1941*). На учбовій сторінці *Лагеря уничтожения и массовые убийства ...* підпис до цієї світлини категоричніший: *Львов, Украина. Тела убитых евреев после одного из погромов в июле 1941 года*. Схоже фото (YVPh, № 143BO6) має підпис: *Probably Lvov, Poland, June 1941, Corpses*. Див. також GFHA, № 6794 (*Children in the Lvov ghetto*).

Фото № 10.7а. Взяте з YVPh, № 73BO1 (*Lvov, Poland, German soldiers standing at the bodies of prisoners killed by the Soviets before their retreat from the city, July 1941*).

Фото № 10.76. Взяте з YVPh, № 73B03 (*Lvov, Poland, German soldiers supervising Jews removing the bodies of people killed by the Soviets, July 1941*). Забитих в'язнів, де місце події можна ідентифікувати як в'язницю на Лонцького, див. на світлинах з YVPh. Це напр. фото № 5648/41 (*Lwow, Poland, 07/07/1941, Corpses of prisoners who were executed by the NKVD before the Soviets pulled out of the city*); № 145CO2 (*Lvov, Poland, Prisoners killed by the Soviets before they retreated from the city, July 1941*); № 3150/55 (*Lvov, Poland, Bodies of victims of the NKVD, July 1941*); № 73B02 (*Lvov, Poland, Probably Jews being forced by the Germans to bury the bodies of people executed by the NKVD, 1941*); № 73B06 (*Lvov, Poland, A man standing next to two corpses along a fence*). Можливо, трупи під тим же парканом зображені на світлині з *Völkischer Beobachter*, 9.07.1941, S. 3 (*Aus den Kellern eines Lemberger Gefängnisses wurden diese traurigen Zeugen der "Sowjetjustiz" aus Tageslicht geschafft*).

Просте порівняння цих трьох світлин показує, що підпис під фото № 10.7 не відповідає зображенню. Але це ще не кінець історії. Близьке місце зображено на світлині з учбової сторінки: *Лагеря уничтожения и массовые убийства... (Львов, Украина. Эксгумация тел евреев, убитых в 1941 году)*. Ця ж світлина в YVPh, № 5353/173 підписана так: *Lvov, Poland, Exhumation of corpses, 1941*. Але на звороті самої світлини написано: *Lwów, Łąckiego. Żydzi wykorywują trupy, lipiec 1941*.

1 липня до в'язниці на Лонцького зігнали євреїв набагато більше, ніж було потрібно до роботи. Жінок відпустили, а чоловіків посадили під стіною. Мабуть, їх і бачив С. Левицький. Він оцінював кількість цих людей в 200 осіб⁶⁹⁸. Група зігнаних до в'язниці на Лонцького євреїв зображена на кількох світлинах. Ось дві з них.

⁶⁹⁸ Виймок зі щоденника Северина Левицького...

Фото № 11.7. Взяте з Інтернету. На сайті: HNA, Prisons. Ukraine. Lviv воно має назву: *Volksdeutschen murdered at GPU prison Lemberg*. На сторінці *Gebirgsjäger in Ukraine...* фото має підпис: «Старе університетське місто Лемберг справляє гарне враження, сильно відчувається його німецьке коріння. Раніше українці боролися за свою незалежність від польської влади і надзвичайно страждали. Після польського терору, останнім часом наступив жахливий більшовицький терор. Тут ми побачили справжнє обличчя нового, невідомого раніше, ворога. Тисячі етнічних німців та українців позатягувано до темних підвалів в'язниці та закатовано з крайньою жорстокістю. Подвір'я в'язниці ГПУ стало ареною найжахливіших злочинів, яких людство ніколи раніше не бачило. Довгі ряди жертв більшовицьких звірств лежать один за одним на задньому подвір'ї в'язниці». Схожі світлини див. напр. у книжці К. Струве, *Deutsche Herrschaft...*, S. 334 (*Hof des NKVD-Untersuchungsgefängnisses, 1. Juli 1941*) (у статті К. Струве, *ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині...* дописано: *фото Вольфганга Спіндлера, ефрейтора в гірсько єгерському полку 98...*); Landesarchiv NRW, Düsseldorf Ger. Rep. 195, Bd. 737, Anl. 14; там одна особа лежить, чи на сторінці *Погроми во Львові в 1941 г.: фотохроника: foto_history*, 28.07.2012 <https://foto-history.livejournal.com/2472515.html?thread=39691075#t39691075Uglicj_jj>.

Фото № 12.7. Перша відома нам публікація цього фото: Uglich_jj, *Погромы во Львове в 1941 г.: фотохроника...* (В тюремном дворе. Бандеровец с повязкой сторожит приведенных на экзекуцию). Колір опаски виглядає білим. На лацкані, здається, якийсь значок. Інший цивільний у краватці, мабуть, щось розповідає. Походження світлини нам невідоме, а автор сторінки ненадійний. Неозброєну особу (мабуть) з опаскою видно також на останній світлині зі сторінки: Тюрма на Лонцького, *Масові розстріли 1941...* На світлині YVPh, № 142GO5 (Lvov, Poland, *Civilians identifying the bodies of their relatives, who were murdered by the NKVD, July 1941. The photograph was found in the pocket of a dead German soldier*) євреям щось розповідає військовий, а на одній світлині з композиції *Ukraine 1941. Massacre of Lviv Lemberg...* — цивільний у кепці.

Попередня оцінка кількості забитих

Розпочнемо з питання: скільки всього євреїв було зігнано до в'язниці на Лонцького 1 липня? Цитований вище рапорт Р. Гайдріха стверджує, що близько 1000. С. Левицький стверджує, що близько 200. Окрім того, існують світлини (вони наведені вище), які зображують групу зігнаних на Лонцького євреїв⁶⁹⁹. Лишаємо читачеві підрахунок кількості присутніх там осіб, але нам здається, що це число ближче до названого С. Левицьким. Звідси можна зробити висновок, що для отримання реальних оцінок вказані у німецьких документах числа варто ділити на п'ять.

Перейдемо тепер до его-документів. Більшість з них або стосується 1 липня, або не вказує дати. Наведені вище оповідання слабко узгоджуються між собою. До певної міри правдоподібним можна вважати вбивство А. Купфер, та її брата, проте точна дата і обставини їхньої смерті невідомі. Розповідь Я. Біркенфельда за стилем схожа на оповідання Е. Йонеса і не узгоджується з іншими. Деякі его-документи, як, наприклад, розповіді А. Клімко чи А. Монастера, є простими деклараціями. Оповідання М. Ауербах та остання версія А. Гольдберга стосуються останнього дня робіт на Лонцького. Правдоподібним є вбивство Л. Ауербаха, але знову ж таки, точна дата, місце й обставини його смерті невідомі.

Візуальних матеріалів з в'язниці на Лонцького дуже багато. Лише на двох світлинах ми знайшли зображення двох осіб, які лежать і щодо яких є підозра, що це — євреї. Чи вони мертві — незрозуміло.

Отже, вбивства (цивільними чи військовими) у в'язниці на Лонцького кількох євреїв виключати не можна, хоча ніякої певності немає.

⁶⁹⁹ Див. також композицію *Ukraine 1941. Massacre of Lviv Lemberg...*

8. ВУЛИЦІ ТА ІНШІ МІСЦЯ

Фото № 1.8. Взяте з композиції: T. Wiśniewski, *Lwów — Pogrom — Lwów 30 VI 1941 — 2 VII 1941...* Видно палиці, ціпок та озброєного військового. Сама композиція містить також кілька інших вуличних сцен, зокрема фото № 2.6 та світлин з сайту: fotopolska.edu (*Zdjęcia Nezidentyfikowane. 3 lipca 1941. Lwów*). На останній світлині над натовпом височать якісь три незрозумілі постаті.

Его-документи

Окрім в'язниць, насильства цивільних щодо євреїв у другому періоді сталися і в інших місцях. У відповідних его-документах найчастіше розповідається про побиття і вбивства на вулицях, конвоювання євреїв до місць роботи та примушування їх до цієї роботи, причому точні місця й дати часто не вказано.

Насильства на вулицях. Здебільшого у розповідях про насильства на вулицях назви самих вулиць відсутні, а в багатьох розповідях відсутні дати.

Б. Блехер. Відома її коротка емоційна розповідь про побиття євреїв на вулиці⁷⁰⁰. Нам не вдалося зрозуміти, що Б. Блехер бачила особисто і чи розповідає вона про вбивства.

А. Бухнер. «На вулицях утворювалися групи, що хапали шпигунів, зрадників і донощиків, які призвели до арештів і страт супротивників радянського режиму. [...] Деталей я не міг бачити, але зауважив, як то тут, то там групи вдиралися до будинків і чув звідти жіночі й чоловічі волення про допомогу»⁷⁰¹.

Свідок Г. «Коли він був допитуваний особисто державним прокурором, винесено враження, що він відносно тої справи усе дуже перебільшує та перебріхує. Він зізнавав, що $\frac{3}{4}$ із жидівської групи були побиті і побитими лежали на вулицях під час того, як їх гнали до тюрем»⁷⁰². Чи свідок Г. — це М. Грюнбарт, чи хтось інший, нам незрозуміло.

Л.-Г. Гохшульц. Про його спогади⁷⁰³, які зберігаються у сім'ї, відомо від Г. Геера⁷⁰⁴. Ось фрагмент переказу. Події відбуваються 1 липня.

«Я пішов до головного входу театру. Там кричав і лютував великий натовп. — Що сталося? Там лежав гіпсовий Сталін⁷⁰⁵. Розбитий. Євреїв примушували прибирати гіпсові уламки. — Одна єврейка не захотіла. — Її за кілька хвилин повністю роздягнули, побили і змусили працювати. — Українці створювали для себе місце». Прогулюючись, Л.-Г. Гохшульц бачив євреїв, які очищали хідники голими руками та чоловіків і жінок, яких били й кудись гнали українські міліціонери. «Тих, хто кинувся тікати, щоб не йти далі, [міліціонери] забивали буквально до смерті, як шалені собаки. Позаду йшли загони з возами, до яких закидали забитих євреїв». Молодий фольксдойч веде оповідача до однієї з в'язниць і тремтить перед масовими могилами. «Я відвернувся і вибіг через двір якомога далі, просто геть звідти! Я знайшов дірку в огорожі, коли залунали автоматні черги. У дворі розстрілювали зігнаних євреїв».

Текст містить деталі, відсутні в інших оповідачів, а саме розповіді про фольксдойча та про загони, які збирали забитих українцями євреїв. Мабуть, йдеться про похоронне Зондеркомандо. Воно збирало усі трупи на вулицях, а також вивозило їх із в'язниць.

В. Ліхтер. Далі, здається, переказується одне й те саме інтерв'ю.

«Вольф Ліхтер пригадує жорстокі знущання з євреїв у перші дні німецького вторгнення до Львова. «Ці погромники (hoodlums) не гребували жодним видом тортур, від виривання волосся до побиття, і дивлячись, як кров заливає жертви, топтали по них. Це чинили як чоловіки, так і жінки та діти ... Більшість німців, які це бачили, приєднувалися до знущань або просто проходили мимо. Ці крики, ці ридання побитих через 50 років все ще лунають

⁷⁰⁰ Życiorys. Blecher Batia ur. 13.VIII.1931 we Lwowie. B: GFHA, № 4907, *Testimony of Batia Blecher*. Про Б. Блехер докладніше див. J.B. Michlic, *Jewish Children in Nazi-Occupied Poland...*, p. 55.

⁷⁰¹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 344 (Alex Buchner, *Eidesstattliche Versicherung zur bei Gericht*, 28. January 1960, LAV NRW R, Gerichte Rep. 195. Bd. 793, Anlagenheft 1, Anl. 88).

⁷⁰² М. Кальба, «Нахтігаль» /Курінь ДУН/..., с. 97. За матеріалами Боннського процесу.

⁷⁰³ L. Hochschulz, *2000 Kilometer durch die U.d.SSR* [рукопис].

⁷⁰⁴ H. Heer, *Blutige Ouvertüre...*; H. Heer, *„Und dann kamen wir nach Russland...“*...

⁷⁰⁵ Перед Оперним театром тоді стояла плита з написом, що скоро на її місці постане пам'ятник Леніну. Далі проспектом Свободи, приблизно поблизу сучасних пам'ятників Шевченка та Міцкевича, стояли пам'ятники Дружби Народів та Сталінської конституції. Див. В. Прокопів, *Львів проти «вождів»...*

у моїх вухах”. [...] Два тижні “погромники” ходили від дверей до дверей єврейських дільниць і забирали сім’ї з їхніх помешкань. Мати Ліхтера вирішила відіслати його до родича в безпечнішій неєврейській дільниці. Йдучи вулицями своєї дільниці, В. Ліхтер бачив жінку, що втікала від натовпу, який кричав: “порішити євреюку”; її повалили і били до смерті на його очах»⁷⁰⁶.

А ось інший переказ. «Били два дні. Я бачив банду осіб (серед них були жінки), яка переслідувала єврейську жінку. Вони кричали: “порішити євреюку”. Після кількох ударів та лежала на землі. Далі ми не чули жодного звуку»⁷⁰⁷. У другому переказі незрозуміло, хто такі “ми”, бо в першому В. Ліхтер спостерігав подію сам.

П. Розенман. «Її мати розповіла, що [під час погрому] німці дозволили українцям заходити до єврейських квартир, щоб збирати [to round up] євреїв, і що насильство було настільки жорстоким, що “єврейська кров бігла канавами”. Не будучи там особисто, П. Розенман вважає, що в цю приголомшливу розповідь важко повірити»⁷⁰⁸. У цій розповіді, як і в першій версії оповідання В. Ліхтера, змішані другий і третій періоди.

Л. Савіцький. На початку липня Л. Савіцький ходив Львовом. Його розповіді або фантастичні: «Проходячи повз них [бійців «Нахтігалью»], молоді українки, вбрані на той празник [praznik; вжито російське слово] в національні костюми, [...] підносили руки у фашистському вітанні», або мають літературне походження: «Розпочалося — але, на щастя, швидко минуло — вуличне знущання і вбивство (головно українським) населенням євреїв, звинувачених *in corpore* у всіх злочинах минулого дворічного радянського режиму (ширше про це пише Еліяху Йонес)»⁷⁰⁹.

О. Строкос. «Першого дня німецької окупації, проходячи з дружиною до міста через Єзуїтську площу, бачили, як група українських підлітків спіймала єврея». Його били дерев’яними ціпками. Оповідач не бачив усього за кущами, але думає, що забили до смерті»⁷¹⁰.

Т. Томашевський. *Записи 1 і 2 липня*. 1 липня він ходив містом і бачив людей, які йшли з піднятими руками. Троє цивільних йшли позаду них і били⁷¹¹. Чув про напади на євреїв, побиття та примусові роботи, зокрема у в’язницях. *Запис 18 липня*. Чув розповіді про побиття під час погрому початку липня, забирання євреїв до робіт та пограбування⁷¹².

⁷⁰⁶ C. Sherman, *Holocaust Memory...*, pp. 48, 49 (VHA Interview with Wolf Lichter, Tape 2).

⁷⁰⁷ V. Melamed, *Organized and unsolicited collaboration...* (L. Wolf, *Interview by survivors of the Shoah Visual History Foundation*. Video recording, May 1997, North Miami Beach, Florid, USA, tape 1). Дещо схожу подію описує Є. Наконечний (*Шоа у Львові...*, с. 131). Там переслідувачі вживають польський жаргонний термін *закобаць*, а вбивство хлопця зв’язане з тим, що хтось з його сім’ї нібито працював у радянських каральних органах.

⁷⁰⁸ C. Sherman, *Holocaust Memory...*, p. 49 (Rosenman, Pepa. 18 December 1995).

⁷⁰⁹ L. Sawicki, *Wehrmacht-Quartieramt w mieście Lemberg...*, s. 153—169.

⁷¹⁰ O. Strokosz, *W Armii Krajowej...*, s. 74—75. Незрозуміло, яке місце автор називає “Єзуїтською площею”. Якщо це — сучасна пл. Генерала Григоренка, то що там можна не побачити; площа маленька? Може, йдеться про Єзуїтський сад (сучасний парк ім. Івана Франка). Книжка містить кілька сторінок декларацій про звірства українців.

⁷¹¹ Або група була маленька, або били тільки задніх.

⁷¹² T. Tomaszewski, *Lwów 1940—1944. Pejzaż psychologiczny ...*, s. 64, 85.

Ю. Штрагер. «Натовп поляків і українців забрав [євреїв] з їхніх помешкань на Замарстинові. Вони стояли двома рядами і били палицями по головах. До кінців палиць були прикріплені леза бритв. Вони били їх металевими знаряддями, аж поки ті досягли Цитаделі»⁷¹³. Леза на палицях походять з довоєнного звичаю львівських студентів нападати з такими знаряддями на євреїв (див. також розповідь К. Хігер далі). Зауважимо, що після вступу нацистів до Львова, у Цитаделі розташовувався табір радянських військовополонених.

Насильства в інших місцях

Р. Вагнер⁷¹⁴. Численні епітети авторки пропускати не будемо. Її реляція розпочинається з твердження про роботи у в'язницях. Стверджується, що вони відбувалися 30 червня, що тоді сталися масові катування і що провадили їх «українські наглядачі й гестапівці». Натяк на вбивства містить наступне речення: «І вже тоді розпочали бігти потоки сліз дружин, матерів та дітей, батьки й чоловіки яких, зловлені до робіт, більше не повернулися додому». Ця частина написана під впливом почутого і прочитаного пізніше.

Далі йде саме оповідання. 1 липня близько 11:00 «15-літні шмаркачі» повели євреїв до казарми «трохи попрацювати». Казарма розташовувалася «за кілька кроків» від помешкання Р. Вагнер і поблизу в'язниці. К. Штруве⁷¹⁵ стверджує, що описуються події у самій в'язниці. Але в реляції слово казарма (koszary) навіть підкреслене. Про в'язницю й трупи Р. Вагнер не повідомляє. Окрім того, її реляція сильно відрізняється від оповідання З. Туне (див. вище), який, мабуть, працював у «малих касарнях». Тому вважаємо, що мова йде про «великі касарні» (пор. з фото 3.13). Далі Р. Вагнер продовжує: «Перед казармою стояла шеренга чоловіків, жінок і дітей». Насправді люди намагалися потрапити до в'язниці, щоб знайти загиблих родичів. Просто їх було багато і люди заповнили хідники біля сусідніх будинків.

Потім євреїв заганяють до двору, де розпочинаються різноманітні катування. «Вони проходили з виразом панів і фотографували голих жінок, яких кували: „Das wird in [Der] Stürmer sein!», — каже німець саме авторці. Отже, це були фотокореспонденти. Вони прийшли (бо проходити можна вулицею, а у двір *прийшли*) спеціально. І львів'янка зрозуміла й запам'ятала той Stürmer? Незрозуміло, як шмаркачі відбирали жінок до роздягання. Ані саму Р. Вагнер, ані її сестру (див. далі) не роздягали. Що сталося потім з голими жінками, не повідомляється. Так чи інакше, світлин голих жінок з казарм чи в'язниць немає. Зате існують такі світлини із Замарстинівської вулиці, поблизу казарми. Можливо, Р. Вагнер побачила цих жінок (або, ймовірніше, почула

⁷¹³ E. Yones, *Smoke in the sand...*, p. 80. Див. також YVA, O3/4014, *Testimony of Jozefa (Wojciechowski) Szragier, born in Siedlce, Poland, 1918, regarding her experiences giving help to Jews in Lwow.*

⁷¹⁴ Частина її реляції (AŽIH, 391/442) опублікована в: І. Химка, *Достовірність свідчення: Реляція Рузі Вагнер...* Сама реляція записана у Кракові 1945 р. Машинопис супроводжується зауваженням: «Перша частина оригіналу відпадає. Вона часто містить особисті пережиття (зокрема „Гетто“)». Наскільки ми зрозуміли, існує/існувала й третя частина реляції, бо резюме має такий вигляд: *Pogromy Żydów po wkroczeniu Niemców do Lwowa. Utworzenie i organizacja getta. Zorganizowanie obozów pracy przymusowej w okolicach Lwowa (Winniki, Sokolniki, Kurowice). Obóży we Lwowie przy ulicy Janowskiej i Czwartaków. Mnp. 24 k.* У статті І. Химки скопійовано 8 сторінок. Див. також AŽIH, 301/4691.

⁷¹⁵ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 340.

про них) і в її свідомості процес роздягання перенісся до середини казарми. Пояснимо це перенесення докладніше.

Химка зауважив кореляцію між спогадами Вагнер та світлинами з погрому. Це: побиття, хапання жінок за волосся, “15-літні шмаркачі”, збирання піску, здирання одягу, фотографування німецькими солдатами, зганяння під стіну тощо. Як доведення, він наводить 11 світлин. Друга (а, може, й перша) стосується Бригідок, решта, крім одної — подій на вулицях; частину з них можна ідентифікувати як зображення району, де містилася Замарстинівська в’язниця. Більшість наведених світлин належить до “порнографічної серії”.

Концентрація в одному місці і в один час подій, розповіді про подібні до яких і світлини, що зображують події подібні до яких, фігурують в інших джерелах з вказівками на інші місця, неприродна і вказує на складання реляції після розмов, знайомств з публікаціями чи перегляду світлин. Зокрема, вже згадане роздягання жінок відбувалося у людних місцях, де німці якраз його й знімали. Але роздягання й фотографування на подвір’ї казарми виглядає неприродно.

Сфотографувавши, німці зникають, а в казармі відбуваються зовсім неймовірні події. «Перед [...] масою [...] жертв стали проститутки зі своїми фаґасами⁷¹⁶ і [...] наказали нам скидати [...] взуття чи інші частини гардеробу, які їм припали до вподоби. [Авторка не пише, чи вона та її сестра скидали і що саме]. Потім нам наказали віддати документи, особливо советські паспорти. Один із бандитів оголосив, що як у когось із нас знайдуть якісь гроші, перстені чи інші коштовності, то нам біда. [...] З усіх сторін на середину подвір’я почали викидати 50 і 100-рублеві банкноти, перстені, годинники й різні інші коштовності. Викидали далеко від себе, аби [...] шмаркачі не зауважили, від кого походять предмети. Хто цього не бачив, не повірить, що тисячі рублів у банкнотах і золоті валялися по землі. [...] Я також [...] відкинула [...] значну суму грошей і біжутерію, які мала при собі». Далі Р. Вагнер побачила сестру. «Доля бажала, щоб і вона мала при собі коштовності матусі й гроші, які Маруля повісила їй у торбинці на шиї». Отже, йдучи “трохи попрацювати”, радянські громадянки беруть із собою перстені, біжутерію, вішають на шиї торбинки з коштовностями матусь та пачками грошей і так специфічно одягаються, що на їхній гардероб зазіхають повії. Купюр у 50 і 100 карбованців тоді не існувало, а були еквівалентні купюри в 5 і 10 червінців. Гроші викидали пачками, бо окремі папірці не полетять. Нагадаймо, тоді місячна середня зарплата мешканця міста в СРСР виносила близько 350 крб. Мабуть, ця частина реляції є переказом події, що сталася може з іншою особою, може з авторкою, в інший час. Перше вірогідніше, бо “рублі у золоті” — це або царські рублі, або золоті червінці 1923 року⁷¹⁷, яких у Львові в обігу не було. Сама історія більше пасує переселенню євреїв до гетто або концтабору, коли ті справді брали з собою документи та коштовності і, мабуть, охоронці справді їх відбирали⁷¹⁸. Втім, розповідь про коштовності, які радянські громадянки беруть, ідучи “трохи попрацювати”, є мандрівним сюжетом⁷¹⁹. Самі “шмаркачі”, можливо, запози-

⁷¹⁶ Fagas — зневажлива назва лакея. Можливо, також має сенс сутенера.

⁷¹⁷ Золотою рубль <https://ru.wikipedia.org/wiki/Золотой_рубль>.

⁷¹⁸ Див. напр. Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 43.

⁷¹⁹ Так, згідно зі свідченнями С. Цанґ-Шуцман, у в’язниці на Лонцького жінок роздягали, а одну вагітну били в живіт. Українці також наказали євреям віддати коштовні камені, гроші та інші цінності, які ті мали: G. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera...*, p. 207 (AŽIH, 301/1794, Stefania Cang-

чені з Великоднього погрому 1940 р. у Варшаві, де підлітки були мало не основними справцями⁷²⁰.

Увечері: «Вже формувалися пари, і перша колона вийшла з подвір'я. Тут і там лежали трупи дідів і бабусь, які не витримали тортур, і тих, хто згасав внаслідок отриманих ран. На жаль, ніхто про них не турбувався». Формування пар і колон пасує до концтабору і аж ніяк не до шмаркачів.

Оповідання є проявом синдрому вцілілого в Голокості. На підставі цієї художньої компіляції неможливо зробити якийсь висновок не те що про кількість забитих, а хоч про якусь адекватність розповіді. Могло бути так: відступаючи, совіти підпалювали казарми, зокрема, на вул. Яблонівській, вул. Бема, Язловецьку⁷²¹. «Фронт перекочувався через Галичину і квартирмейстери шукали по всьому місту вільні приміщення для цієї великої маси військ»⁷²². Наприклад, «Нахтігаль» розташувався в колишній гімназії⁷²³. Квартирмейстери знаходять казарму і посилають підлітків, які вештаються поблизу, привести євреїв⁷²⁴. Ті приводять. Єврейки прибирають. Військові розташовуються в казармі.

Я. Вільчур. Запис 2 липня. «Увечері українська поліція старанно облила бензином і спалила велику єврейську синагогу. [...] Синагога стояла на Старому Ринку. [...] Мої друзі, які мешкали поблизу і бачили вогонь з самого початку, казали, що до вогню вкинули кілька євреїв»⁷²⁵. Йдеться про відомий львівський Темпель. В. Меламед подає радикальнішу версію, проте називає інших справців: «Темпель також був знищений нацистами, причому разом з людьми, що там були»⁷²⁶. Найімовірніше, Темпель підпалено 14 серпня 1941⁷²⁷. Німці синагогу спочатку спалили, а потім підірвали.

Р. Волчук. Хоч він багато розповідає про свої пригоди початку липня 1941 року, проте погрому не згадує. З його розповіді випливає, що дехто (зокрема

Schutzmann, 1—2). Тут німців або не було, або коштовності їх не цікавили. 3. Туне (K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 339) описує подібну подію загальніше: «У дворі [“малих касарень”] українці побили євреїв палицями після того, як усіх пограбували». У Бригідках (див. розповідь Г. Гаймкеса) коштовності німці відбирали самі. І не тільки коштовності: «Усе, що мали зі собою, мусили віддати». (J. Heschles, *Oczyta dwunastoletniej dziewczyny...*, 1946, s. 19).

⁷²⁰ T. Szarota, *U progu zagłady...*, s. 25—64.

⁷²¹ G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie...*, s. 185.

⁷²² Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 122.

⁷²³ М. Кальба, «Нахтігаль» в запитаннях і відповідях..., с. 21.

⁷²⁴ Твердження Р. Вагнер про те, що у казармі порядкують “шмаркачі”, а нацисти тільки фотографують, видається неправдоподібним.

⁷²⁵ J. E. Wilczur, *Do nieba nie można od razu...*, с. 9 видання 1991 р. Зауважимо, що вкидати людей до будівлі у вогні зовсім не просто. Сам обгориш. Спалення нацистами синагог разом з людьми є мандрівним сюжетом (див. напр. M. Grynberg, M. Kotowska, *Życie i zagłada Żydów polskich...*, s. 274). Згідно з англomовною Вікіпедією, українська міліція підпалила у перші дні німецько-радянської Великої синагогу в Луцьку, разом з єврейським кварталом. Підтверджені цього факту з інших джерел ми не знайшли. Чи не найвідомішим є спалення синагоги в Білостоці, яке буде докладніше розглянуто далі.

⁷²⁶ В. Меламед, *Путівник старими гебрейськими вуличками...*, с. 312.

⁷²⁷ G. Mazur, J. Skrywa, J. Węgierski, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa...*, s. 227. Ф. Фрідман відносив спалення синагог до “днів Петлюри” (Первинні чернетки записів спогадів про окупаційний режим...). Існують твердження різних осіб про те, що вони особисто бачили спалення синагоги; див. напр. R. Braun, АЖН 301/1160, чи Лешек Аллерганд на Просторі Синагог...

сам оповідач) за дорученням уряду Я. Стецька, з синьо-жовтими опасками, не будиши міліціонером, вартував у різних місцях. Із розповіді також випливає, щодесь 1 чи 2 липня німці затримували деяких мешканців Львова, може лише євреїв, може зокрема євреїв, а може зовсім не євреїв. Їх тримали в казармі на вул. Лисенка⁷²⁸. Загалом, надійність розповідей Р. Волчука низька⁷²⁹.

Ф. Горн. Як ілюстрація погрому, в poradнику для гідів⁷³⁰ наводиться такий переклад фрагмента його відео-розповіді: «Незважаючи на свій пакт з Радянською Росією, Німеччина вторглася на територію східної Польщі. І перше, що сталося, то студенти-українці у гуртожитку знали, хто євреї, хто зі студентів були євреї. Вони схопили мене, одного мого доброго друга, українця, схопили мене, вибили з мене всі тельбухи, і змусили мене мити підлогу у пивній, яку відкрили для німецьких офіцерів». Оригінал виглядає так: «Germany, in spite of, in spite of their pact with the Soviet Russia, they invaded eastern Poland. And first thing what happened, Ukrainian students in the dormitory knew who was the Jewish, who was the Jewish student. They grabbed. One of my good friends, Ukrainian, grabbed me beating the hell out of me, forced me to scrub the floor of a pub that he opened up for German officers. From then, I was taken to a labor camp on Janowska Street in Lvov». Отже, на день описаної події український студент з гуртожитку вже володів пабом для німецьких офіцерів і на вулиці Янівській існував табір примусової праці. Про власне погром оповідач не розповідає.

Д. Кац. «Українці розпочали погроми, а пізніше з радістю долучилися до німців у їхніх антисемітських акціях, хапаючи євреїв на вулицях, замикаючи їх у в'язницях або примушуючи до важких фізичних робіт. Найгіршою була в'язниця на вул. Пелчинській [автор пише: Polczynska; ...] Тисячі євреїв було забито у її камерах»⁷³¹. Погрому професор не описує, а в'язниці плутає.

Я. Левяж. Коли він допомагав відправляти службу у соборі св. Юра, то побачив дівчат і хлопців, озброєних кийками, які зібралися у дворі собору. Після того, як священники перейшли двір, ті почали бити приведених із собою євреїв. Були поранені й забиті⁷³². Обурений участю українців у погромі, (поляк і

⁷²⁸ Р. Волчук, *Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня...*, с. 85.

⁷²⁹ Їхню критику див. у: С. Рябенко, *Слідами «Львівського погрому»...*; О. Hnatiuk, *Odwaga i strach...* s. 68.

⁷³⁰ О. Андронатій, «Шумовиння», *націоналісти чи звичайні люди: міжетнічне насилля на вулицях Львова. Тюрма «Бригідки»*. В: О. Андронатій та ін., *Складні сторінки...*, с. 81 (Oral history interview with Felix Horn Oral History | RG Number: RG-50.030.0294 [1994] <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504790>>).

⁷³¹ *Experiences of Dov Katz, born in Sasow in the Zloczow area of the Tarnopol region in Poland in 1922*, YVA, O.33/6299 (1999). Див. також: *Memoirs of Dov Katz, born in Zloczow, Poland, 1924 regarding his experiences in Zloczow and using a false identity in Dnepropetrovsk...*, YVA, O.33/8657.

⁷³² K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 350 (Jan Lewiarz, Schreiben vom 9. April 1964, AŽIH 301/6006, Bl. 1). Наскільки ми зрозуміли, у листі Я. Левяж висував свою кандидатуру на звання «Праведника народів світу». Принаймні, в резюме цієї реляції повідомляється: «Автор (православний священник) заопікувався під час німецької окупації Лілюю Флакс [Lila Flaks = Zofia Trembska] зі Львова, дав їй документи своєї померлої сестри. До реляції додано переписаний фрагмент листа З. Трембської до автора, висланого 16 квітня 1963 року». У своїх спогадах для YVA, O.3/1823 (*Testimony of Zofia (Flachs) Trembska, born in Lwow, Poland, 1924, regarding her experiences in the Lwow Ghetto, wanderings using a false identity in Ciechania, Bartne, hidden by Father Jan Lewiarz in Ciechania and other places*) від 1961 року пані Трембська описує свої стосунки з Я. Левяжом зовсім не ідилічно і характеризує того так: «убивця, збоченець, інтригант і напевне

римо-католик за народженням) Я. Левяж перейшов з уніатства на православ'я. Поведінка дівчат та хлопців, а найбільше самого Я. Левяжа, незрозумілі. Біографія Я. Левяжа темна⁷³³.

А Міхалік. Її прабабусю Х. Шпіннер [ChaJa Spinner] на початку липня 1941 року схопили на вулиці й забрали до в'язниці. Прадідусь Г. Шпіннер пішов прабабусю визволяти. Обох забили⁷³⁴. Точніше: «Її маму [тобто, прабабусю авторки] заарештували по дорозі до своєї іншої дочки Гіни, яка щойно народила донечку. Невдовзі після затримання вона була забита. Батька, який безрезультатно намагався домогтися звільнення дружини, забито двома тижнями пізніше»⁷³⁵. А. Міхалік переказує розповіді своєї бабусі Сабіни, яка власне була дочкою забитих. Розповіді самої С. Шпіннер не задокументовано. А. Міхалік пише «В Яд Вашем фігурує повідомлення його [прадідового] знайомого, що підтверджує цей факт. Чи бачив це на власні очі?». Прізвища знайомого не подано і вказаного повідомлення нам знайти не вдалося.

К. Порай. 30 червня та 1 липня вона ходила містом. Бачила знущання з євреїв «німецьких солдатів, які розмовляли українською, з літерами SS на комірцях»⁷³⁶. 2 липня перед вечором бачила близько 100 чоловіків, яких українці вели вулицею Волошина. «Увечері нам розповідав сусід з Пасажу Міколяша, що тих нещасних пригнали на руїни Пасажу Міколяша і били, аж поки ті не померли»⁷³⁷. Був там також, о Боже, мій тезка [однофамілець?] ⁷³⁸, дуже побожний чоловік, має крамницю зі святими образами; розповідають, що в Пасажі Міколяша забив двох людей»⁷³⁹. Уривок плутаний. Де мешкав оповідач; поблизу пасажу чи поблизу К. Порай? Звідки він знав, що забиті — це ті самі 100 бачених К. Порай чоловіків? Поведінка українців незрозуміла. Чому їм захотілося повбивати чоловіків саме в пасажі? Нагадаємо, Вермахт 2 липня вранці припинив масові погроми. Можливо, плутаності сприяла самоцензура, а євреїв насправді вели до в'язниці.

розумово хвора особа" (с. 24). АЖН містить численну групу реляцій про допомогу поляків євреям, складених у 60-х роках минулого століття.

⁷³³ A. Brożyniak, *Sprawa księdza Jana Lewiarza...*; P Misiotek, „Ksiądz” Jan Lewiarz...

⁷³⁴ Henryk Chaim Spinner, *Lwow, Poland (1882-1941)*, YVPh, № 12521782.

⁷³⁵ A. Michalik, *Sabina ze Lwowa...*

⁷³⁶ К. Порай має на увазі руни “зір”. Їх мали право носити лише етнічні німці (В. Никифоров, *Форма Ваффен СС...*). Принагідно зауважимо, що до основного складу айзатцкоманд іноземців не брали взагалі (А. Круглов, *Без жалости и сомнения...*, Ч. III, с. 24).

⁷³⁷ Нагадаємо, згідно з радянською нотою 1942 року, у цьому пасажі гітлерівці влаштували виставку перебитих ними людей. Існують два твердження щодо часу руйнування пасажу. Згідно з першим, його було зруйновано при бомбардуванні німцями Львова у вересні 1939 р. Згідно з другим — пасаж зруйновано 22 червня 1941, причому при бомбардуванні там загинуло багато людей. Можливо, німці примусили євреїв розбирати завали й витягати тіла.

⁷³⁸ Її справжнє ім'я — Pelagia Łozińska. Порай — старий шляхетський рід. Мабуть, цей псевдонім з'явився у тексті, який авторка відіслала до ЖН. В одних публікаціях К. Порай називають учителькою і письменницею (*Łozinska Pelagea*, *Yad Vashem*, *The Righteous Among the Nations*), в інших — малоосвіченою служницею в домі майбутнього чоловіка, Ю. Шпарбера [*Juliusz Szparber*] (М. Paldiel, *The Path of the Righteous...*, p. 279—280).

⁷³⁹ К. Poraj, *Dziennik lwowski...*, s. 81. Приватних крамниць в СРСР тоді не існувало.

Візуальні джерела

Існує багато світлин, які зображують насильства над євреями на львівських вулицях. Багато з них у цій книжці репродукується або описується. Окрім того, в публікаціях повторюється певна кількість світлин з мертвими, чи нібито мертвими, людьми на вулицях, чи нібито на вулицях, і більш чи менш явними твердженнями про те, що там зображені жертви Львівського цивільного погрому. З огляду на мету цієї книжки, такі світлини становлять особливий інтерес. Деякі з них тут розглянемо.

Щодо інших місць (відмінних від вулиць і в'язниць), то до погрому часом приписуються світлини, які зображують великі групи зігнаних євреїв. Природним є намагання встановити, чи справді ці зображення мають стосунок до цивільного погрому.

Збиті на вулицях

Фото № 2.8. Взяте з YVPh, № 5138/95 (*Lvov, Ukraine, The corpse of a woman on the sidewalk, after a pogrom in the city*). Це саме фото під № 73CO2 підписане: *Lvov, Poland, A woman sitting next to a corpse in the street*. На сайті: Українська Друга Світова 1939—1945. Голокост... фото має підпис: *Дві єврейки на вулиці під час погрому. Львів. Липень 1941*. Світлина міститься у деяких публікаціях, зокрема у книжці W. Mędykowski, *W cieniu gigantów...*, фото № 102; підпис: *Ofiary pogromu leżące na ulicy. Jedna z kobiet ranna, druga zabita*. Одні публікації приписують її до “днів Петлюри” 27—29 липня, інші — до періоду Львівського гетто (напр. *Львів, як мікрокосмос Голокосту* [Яд Вашем]...). На репродукції цієї світлини у зазначеній навчальній сторінці є незрозумілий для нас підпис івритом. Точного місця, дати фотографування й автора світлини ніхто не вказує. Жінки одягнені бідно. Так євреї могли одягатися радше в гетто, ніж у перші дні німецької окупації. На відомих світлинах з Львівського погрому євреї так бідно не одягнені. Втім, жодної певності у тому, що фото відзняте у Львові і що відзнято євреюк, немає. Можливо, подія сталася в якій-небудь Бессарабії (див. коментар до фото № 9.8). Група на задньому плані на погромників не схожа. Як видно з наступної світлини, та жінка, що лежить, жива.

Фото № 2.8а. Взяте з композиції Т. Wiśniewski, *Lwów — Pogrom — Lwiv 30 VI 1941 — 2 VII 1941...* Т. Буткевич презентував його також на лекції IPNtv Wrocław: TRIDUUM HISTORICUM..., але пояснень не давав. Невідомо, чи існують інші світлини з цієї події, чи, може, це стоп-кадри якоїсь кінохроніки.

Фото № 3.8. Взяте з YVPh, № 145AO1 (*Lvov, Poland, Bodies, after a pogrom*). Наступна світлина все пояснює.

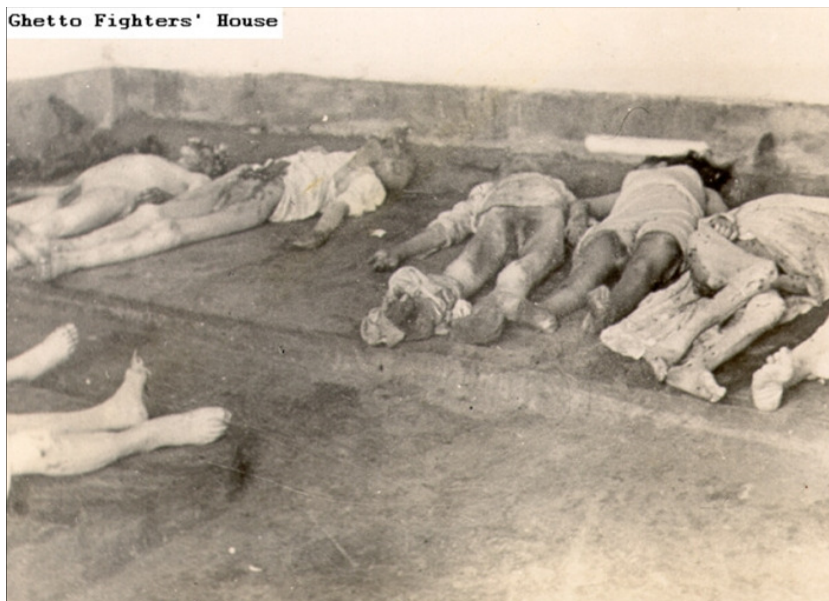

Фото № 3.8а. Взяте з GFHA, № 526 (*Bodies of the victims of starvation and diseases in the “bet tohorah” (mortuary facility for ritual cleansing of the dead) of the Warsaw (Warszawa) ghetto cemetery*)). Див. також YVPh, № 1605/1716 (*Warsaw, Poland, Bodies in the ghetto mortuary*)).

Фото № 4.8. Взяте зі сторінки Сталкер/Zone. *The First “Shukhevych Fest”...* Воно приписується до Львівського погрому також на інших “погромних” сторінках. Ця світлина міститься, зокрема, на сайті JWL (*Jews forced to clean Vienna streets*). Добре видно свастики на опасках, хоча вони можуть бути й домальовані. Добре відомими є також інші світлини, які зображують прибирання євреями вулиць Відня під час так званого Погрому аншлюсу (*The Anschluss Pogrom*)).

Фото № 4.8а. Взяте із сайту Stephanie Comfort albums | Flickr... Труп є, але це — фотомонтаж.

Фото № 5.8. Взяте з: Катастрофа во Львові. Сайт: Ежевика... (Члены Ordnungspolizei позируют возле жертв погрома 1941. На переднем плане пока еще живой львовский еврей). Сайт взяв світліну з: Bundesarchiv, Bild 146-1975-073-02 (Lemberg, Ordnungspolizei mit Juden). Тобто, автори енциклопедії зарахували осіб, що лежать вряд, до жертв погрому і дописали рік і слово погром. У статті Г. Стадник, *Єврейські погроми у Львові...* світлина підписана: *Єврей і німецькі солдати. На землі лежать долілиць інші євреї.* Ця сама світлина в YVPh, № 56188 має підпис: *Olkusz, Poland, Jews abused during the "Black Wednesday" — Rabbi Moshe Ben-Yitshak Hagermann forced to lay desecrated phylacteries, 31/07/1940;* у YVPh, № 1541/1 — *Olkusz, Poland, German policemen humiliating Rabbi Moshe Ben-Izak Hagerman, on "Bloody Wednesday", 31/07/1940;* у YVPh, № 69C04 — *Olkusz, Poland, A photograph that was taken during*

the abuse of “Bloody Wednesday”, Rabbi Moshe Ben Yitshak Hagerman was forced to lay desecrated phylacteries, 31/07/1940. На сайті: Stephanie Comfort albums | Flickr світлина має назву *Belarus holocaust — Минск. Муки євреїв*. Існують також інші світлини з цього місця; див. напр. Sion Soeters, Holocaust. Jews of Poland (*Bloody Wednesday in Olkusz, Poland*) <<https://www.pinterest.com/pin/73957618858399414/>> та (*Jewish men from the Polish city of Olkusz are forced to lie face down in the City Square*) <<https://www.pinterest.com/pin/73957618858399416/>> (платформа Pinterest).

Фото № 6.8. Взяте з сайту Інституту національної пам'яті. Стаття: 27 січня — Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. 25.02.2019 (Трупи на єврейському кладовищі. Львів, 1941 р). Ця світлина з цим самим підписом міститься на сайті: Українська Друга Світова 1939—1945. Голокост... Найімовірніше, вона взята з книжки: *Нюрнберзький процес*, Т. 1..., с. 536 (Трупи советских граждан, расстрелянных на еврейском кладбище в г Львове (немецкие снимки, захвачены в помещении гестапо г. Львова частями Красной Армии в июле 1944 года) (Из документов Чрезвычайной Государственной Комиссии)). Тіла голі. На землі видно сніг. Автори сайтів дописали рік.

Групи зігнаних євреїв.

Фото № 7.8. Взяте зі сторінки: *Leon Wells Journey...* (Source: USHMM, courtesy of Jerzy Tomaszewski).. Автори сторінки наводять світлину, як ілюстрацію розповіді Л. Велічкера про “акцію відплати” (див. нижче). Звідки відомий фотограф Варшавського повстання Є. Томашевський дістав цю світлину — не

пояснено. Світлина є елементом фрагмента кінохроніки *Erste Kampfhandlungen im Südabschnitt der Ostfront...*; найімовірніше — стоп-кадром з неї. Цей фрагмент міститься також в інших кінохроніках, які зберігаються в USM. У музейних описах хронік стверджується, що серед затриманих є як євреї, так і неєвреї. Дати й місця фільмування не вказано, але музейні описи до “акції відплати” (і взагалі до Львова) цього фрагмента не відносять. До кадру фрагмента потрапляють військові, яких коментатори з USM кваліфікують як службовців поліції з якоїсь айнзатцгрупи.

Фото № 8.8. Взяте з: І. Химка, *Достовірність свідчення: Реляція Рузі Вагнер...* Автор коментує цю світлинку так: «Незабаром після викрадення [sic!] Вагнер потрапила на подвір'я, де мала, разом з іншими, руками збирати пісок. Цей момент також знято німецьким фотографом (The Wiener Library Institute of Contemporary History, Photo Archive. N 1633) (іл. 7). (Поки я не відкрив для себе реляцію Рузі Вагнер, сюжет фотографії був для мене загадковим)». Місце зберігання оригіналу цієї світлини нам невідоме; втім, як і авторський підпис до неї. GFHA, № 6808 підписує її так: *Jewish women from Lvov, assembled during the days of Ukrainian pogroms against the city's Jews, at the start of the German occupation. Photographie in early July 1941, a YVPh, № 80EO4 — Lvov, Poland, Women forced to sit on the ground in front of the King Jan Sobieski school on Zamarstynowska street.* На сайті Яд Вашем, *Катастрофа советского еврейства (И. Арад)...* вона має підпис: *Львов, Украина. Женщины в гетто, сидящие на земле по приказу нацистов.* Л. Аллерганд (*Żydzi Lwowa...*, s. 153) світлини ніяк не називає, але відносить до гетто і часу після листопада 1941. Врешті, у польському перекладі книжки Д. Шенка (*Noc morderców...*, s. 247) під цією світлиною стоїть підпис: *Lwowskie getto, wiosna 1942 roku.* Найімовірніше, світлина ілюструє текст на с. 244, де йдеться про школу ім. Яна III Собеського, в якій навесні 1942 відбувалася селекція євреїв і яку “kontrolowała Ukraińska Służba Wartownicza”. Пані Рубінштейн⁷⁴⁰ докладно описує одну з таких “селекцій”, яку сама ж і проходила. Тоді школу, разом із зовнішньою охороною, контролювала єврейська поліція. Селекцію проводив “Кагал”. Нацисти були, радше, спостерігачами, а українців зовсім не було. Адреса школи: вул. Замарстинівська 11, поруч з “малими касарнями”. Тому не можна виключати, що насправді Р. Вагнер прибирила двір цієї школи. Допитливого читачеві пропонуємо порівняти світлинку з “великими” і “малими” касарнями та школою ім. Яна III Собеського. Врешті, зауважимо, що на самій світліні “15-літніх шмаркачів”, втім, як і міліціонерів, нема.

⁷⁴⁰ Rubinsteinowa, *Pamiętnik ze Lwowa...*

Фото № 9.8. Взяте з ВРК. На сайті fotopolska.edu <https://fotopolska.eu/Wiezienie_Brygidki_Lwow?f=1034311-foto> воно має підпис: *Więźnienie "Brygidki", 1937, Dziedziniec*. На подвір'я в'язниці це місце не схоже (відчинене вікно на другому поверсі). Одяг та типи обличчя ті ж самі, що і в євреїв з двох світлин, які зображують велику групу зігнаних на подвір'я якогось будинку євреїв з композиції Т. Wiśniewski, *Lwów — Pogrom — Lviv 30 VI 1941 — 2 VII 1941...* Автор композиції однозначно приписує їх до Львівського погрому. Але ці світлини зображують ту саму подію, що й добре відоме фото з USM, Holocaust Encyclopedia під назвою *Jews assembled for deportation from a Bessarabian village. September 1941 before deportation to Transnistria*. Незрозуміло, чи всі ці світлини є частиною серії, відзнятої одним фотографом, чи стоп-кадрами якоїсь кінохроніки. Ще одна велика група осіб зображена на фото № 30010107 з ВРК. Музейний підпис (незрозуміло чому) зараховує його до Львівського погрому.

Попередня оцінка кількості забитих

К. Штруве не проводив підрахунку євреїв, забитих за межами в'язниць, зауваживши лише, що: «Більшість актів насильства сталися, коли євреї були доставлені до трьох в'язниць»⁷⁴¹. Візуальних матеріалів із зображеннями євреїв, забитих поза тюрмами, нема. Додавання чисел з якоюсь мірою реалістичних его-документів дає кілька осіб, забитих цивільними. Проте певності щодо кількості, чи навіть існування, таких забитих немає.

⁷⁴¹ К. Штруве, *Команда особого призначення «Львов»...*, с. 102.

9. ДЕКЛАРАТИВНІ РОЗПОВІДІ

Багато его-документів складаються з самих декларацій та/або зовсім неконкретних розповідей. Деякі з них ми вже наводили. Ось ще приклади.

М. Борвіч. Нам відомі дві його реляції, що стосуються другого періоду.

Польська. Резюме: «Погроми євреїв після німецької окупації Львова (27.VI.1941), участь української поліції та бандерівців. [...] Вбивство євреїв, яких загнали до львівських Бригідок з оскарженням винищення українських в'язнів, після відступу Червоної Армії зі Львова»⁷⁴². Текст самої реляції нам невідомий.

Англійська. «У липні 1941 німецька армія вступила до Львова після вибуху війни з Росією. Німецька армія відразу розпочала пограбування й переслідування місцевого населення. Особливо активною в пограбуванні й переслідуванні була Sicherheitspolizei (Поліція Безпеки), яка була частиною Гестапо⁷⁴³ і боролася з так званою політичною злочинністю в широкому розумінні цього слова. Яскравим прикладом їхніх дій була діяльність майора Лазера [H. Laser]»⁷⁴⁴. Пропускаємо опис пограбувань майором Лазером єврейського майна. «Відразу після вступу німців до Львова вони організували погром проти євреїв. Євреїв забивали на вулицях, катували й знущалися з них. У багатьох випадках знущання й тортури перевершували уяву. Інколи перед убивством жертв примушували їсти мишей. Виняткові екзекуції й звірства коїлися при вивезенні з міста трупів, що лишилися після боїв між німцями та росіянами безпосередньо перед німецькою окупацією. В околиці в'язниці лежало кілька тисяч тіл. Євреїв пригнали до цього району забирати трупи. Кожного разу, коли група євреїв закінчувала роботу, їх негайно розстрілювали. Один випадок був винятком, коли хтось із офіцерів, мабуть втомлений від розстрілів, відпустив 100 євреїв додому. Тоді ж розпочалися організовані акції поступової ліквідації євреїв».

У. Ліхтер (брат цитованого вище В. Ліхтера). Нам відомі чотири його тексти, що стосуються Львівського погрому.

⁷⁴² АЖН, 301/98, Michal Borwicz-Boruchowicz, Kraków, 18.04.1945; 11 сторінок.

⁷⁴³ Same так: «which was a part of the Gestapo».

⁷⁴⁴ *Testimony of Michael Maximilian Borowicz, born in Krakow, regarding the persecution and murder of Jews in Lwow and Belzec*, YVA, O.18/242 (Yitzhak Stone Collection of NS Documents), 12.09.1945. The testimony is sent to the investigation team for the Nuremberg Trial, along with the testimony of Rachel Auerbach (file O.18/241). Реляція надрукована на друкарській машинці у Лондоні під час участі М. Борвіча у Всесвітньому Єврейському Конгресі.

Текст під назвою „*Moje Wspomnienia*”. Автор стверджує, що текст було написано у Дніпропетровську в червні 1944 р. Сам документ⁷⁴⁵ надрукований на машинці з польськими літерами. Ось деякі фрагменти: «Можна сміливо ствердити, що цілковите винищення євреїв на східних землях⁷⁴⁶ було німецькою справою, виконаною на 80% руками українських націоналістів [...] Після кривавих боїв [німці] 30.VI.1941 увійшли до Львова. Як і слід було передбачати, у перших німецьких рядах, що входили до Львова, були бандерівці, одягнені в німецькі мундири, зі своїм ватажком плк. Бандерою». Далі в художній формі описується погром, якого автор не бачив, бо «28.VI.1941 пішки вийшов зі Львова на схід з метою продовження активної боротьби в рядах Червоної Армії». Поблизу Тернополя дорога вже була перекрита німцями, тому автор повернувся додому. Там йому розповіли про погром. «Людські втрати були такими: Із 56 мешканців будинку двох старих затовкли на смерть в Замарстинівських казармах, а жінку з дитиною мотлох забив біля брами будинку [...] Такі сценки відбувалися майже на всіх перехрестях вулиць Львова, а подвір'я в'язниць і казарм, як напр. в'язниць на вулицях Лонцького, Пелчинській, Казимирівській, Замарстинівській, і Замарстинівські казарми були наповнені нещасними жертвами. У кожному з названих вище місць страт організаторами цих оргій були офіцери Вермахту або СС, а виконавцями їхньої волі була молодь обох статей (не виключаючи жінок), яка вже віддавна була підготовлена до таких дій. Вони прибували з усіх боків, озброєні сокирами, ломами, навіть вилами, якими навмисно по-звірячому забивали свої жертви. Не жаліли нікого. Навіть жінок і дітей. І це тільки і лиш тільки для того, щоб побачити їхню невинну кров, для заспокоєння своєї бандитської, небаченої в історії світу, кровожерливості. Аж на третій день цих забав, напившись крові, натхненні своїми “богобоязливими провідниками”, обвішані єврейським майном, пани гайдамаки порозходилися до своїх домівок». Далі автор описує “акцію відплати”, протягом якої він вже сам перебував у Львові, але змішує її з “днями Петлюри” та ще пізнішими акціями. «Незабаром після першого погрому, точніше 7.VII.1941, для задокументування річниці смерті достопам'ятного бандита Петлюри, німці, разом із тоді вже остаточно організованою українською поліцією, влаштували часткову чистку видатних єврейських вчених та громадських діячів. На підставі списку вдиралися до окремих осіб і забирали їх з дому». Потім затриманих стратили на Пісках. Прізвиськ “видатних вчених” не названо.

*Російська версія*⁷⁴⁷. Ця версія зберігається в архіві разом із двома листами У. Ліхтера до І. Еренбурга, написаними з Дніпропетровська, з проханням її опублікувати. Частина російської версії, що стосується подій початку липня така ж поетична, як і попередній текст, але за ідейною спрямованістю відрізняється від нього. Основними злочинцями тут стають не “пани гайдамаки” з навколишніх сіл, а інтелігентні львівські націоналісти. «Щойно озброєна поліція колонами вела до головного управління “Гестапо” (на вул. Пелчинській) своїх колишніх шкільних товаришів, друзів і сусідів; головнo, це були євреї». Вишукані

⁷⁴⁵ *Memoirs book written by Uri Lichter titled “Memoirs” regarding his experience in the Lwow Ghetto and in Dnepropetrovsk*, YVA, M.49/61. Див. також АЖН, 302/61.

⁷⁴⁶ Йдеться про схід довоєнної Польщі.

⁷⁴⁷ У. Ю. Лихтер, *Мои воспоминания*, 6.06.1944, YVA, P.21/126.

звірства націоналістів тривали довго: «Цей вступний акт закінчився 25 липня 1941 року».

*Ще один документ*⁷⁴⁸. Припускаємо, що це рукопис частини польсько-мовного меморанду. Резюме: «Погроми, організовані українськими націоналістами у липні 1941 року».

*Свідчення для Боннського процесу*⁷⁴⁹. Тут докладно повторюється та частина першого тексту, що стосується “плк. Бандери”. Свідчення на суді про подію, очевидцем якої дана особа не була, ба більше, особи, яка навіть не вказує прізвища тих, хто про цю подію їй розповідав, на нашу думку, не відповідає нормам судових розслідувань.

Книжка. «На початку липня розпочалося жахиття, яке увійшло до історії сучасної Єврейської Діаспори як Дні Петлюри. У сліпій люті умундировані члени Української Бригади, яка була частиною загарбницької німецької армії, з підтримкою місцевої націоналістичної голоти погнали 3000 євреїв до Бригідок і на Піски і там розстріляли їх з кулеметів»⁷⁵⁰.

Оцінку декларацій У. Ліхтера лишаємо читачеві.

Є. Наконечний. «Гестапівці підбурювали родичів загиблих фізично розправитися з Богу духа винними євреями, що були на території тюрем [...] Для цього заздалегідь приготували металеві палиці. Дехто з родичів помордованих, божеволіючи від горя, брався за них»⁷⁵¹. Металеві палиці сумнівні, але дерев’яні кийки могли бути. Вони також з’являються в руках німецьких солдатів⁷⁵².

«[...] погромники виламували замки і били за непокору, а одного старшого чоловіка задушили»⁷⁵³. Це переказ чутки.

Безіменний єврей, згаданий Е. Прусом. «“Німці байдуже спостерігали, як спітнілі й задихані українські націоналісти силою витягали закривавлених євреїв і поляків з їхніх домівок і влаштовували на площах щось схоже на криваві гуляння”, — пригадує свідок цих подій. “Такого світ не бачив і не знала історія з часів Чингісхана. Світ перекинувся догори ногами, коло історії людства повернулося до початків свого руху”, — так закінчується просто розпачливе оповідання вцілілого єврея, який трохи раніше зауважує: “Не пролунав жоден голос протесту, ми не почули жодних розсудливих слів, що пролунали б з уст осіб, які своїм авторитетом могли зупинити розлючених диких націоналістичних вовчиск. Тому, що я ще живу, що вже тоді не розшарпали мене дики бестії, я завдячую лише відвазі простих польських львів’ян”»⁷⁵⁴.

⁷⁴⁸ АЖІН, 301/7133. Дати й місця написання не вказано.

⁷⁴⁹ А. Боляновський, *Убивство польських професорів...*, с. 113 та 123, з посиланням на Боннський суд.

⁷⁵⁰ U. Lichter, *In The Eye of the Storm...*, p. 37.

⁷⁵¹ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 101. Цю ж атмосферу передає Г. Дидик: «Уявіть собі маму, що бачила знівеченого сина чи дочку. Одні плакали, інші божеволіли. Але є така людська риса: от ведуть колону жидів, а ці люди кидалися до них бити, бо їм здавалося, що то вони зробили». (Ж. Ковба, *Людність у безодні пекла...*, с. 152).

⁷⁵² Felix Landau, *Diary*. In: K. Berkhoff, *The Holocaust in Ukraine...*

⁷⁵³ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 116.

⁷⁵⁴ E. Prus, *Herosi spod znaku tryzuba...*, s. 180. Невдовзі невідомий єврей доріс до міністра: «[] Ничего подобного история не видела и не знала со времен Чингисхана. Мир словно перевернулся вверх ногами. Колесо истории человечества вернулось к своему началу []» (yadocent, *Из*

К. Розенфельд. Отже, нацисти увійшли до Львова. «На грудях їхні [українські] молодики носили спеціальні значки з національними емблемами та маленькими синьо-жовтими прапорцями. Спочатку вони допомагали німцям грабувати магазини, а потім почали стріляти у всі боки [...] За регулярною армією прийшло Гестапо. Спеціально навчені групи розпочали на вулицях погроми». Після цього «загарбники вивели всіх чоловіків з будинків, зібрали у певних місцях, і сказали, що вивозять їх на роботи. Ніхто із затриманих ніколи не повернувся додому. Першою роботою, яку затримані мали зробити, було прибирання наповнених трупами в'язниць [...] Для цієї роботи нацисти вибрали найінтелігентніших осіб, зокрема ребе Левіна [...] Багатьох із тих, що працювали, було забито під час робіт; решту Гестапо вивезло за місто і розстріляло. Деякі наші сусіди були забиті, коли вони вийшли на вулицю, щоб придбати їжу для голодних родин»⁷⁵⁵.

І. Фербер. Частина оповідання, яка стосується другого періоду, складається з переказу чуток про плітки. Ось уривок: «Близько дванадцятої містом поширилася плітка, що у всіх в'язницях люди, яких туди посадили росіяни, забиті. Цю плітку розпустили німці й українці. За це вимагають винищення усіх євреїв Львова; і розпочалися там побиття, катування та вбивства»⁷⁵⁶. З подальшого тексту видно, що І. Фербер змішує другий і третій періоди. Деталі, які стосуються третього періоду, малоймовірні і напевне мають літературне походження. Фербер впроваджує також новий термін: «Протягом цих трьох "українських днів" винищено близько 4 тис. євреїв».

І. Хігер. Убивств протягом погрому стосуються такі фрагменти його книжки: «Очищення в'язниць супроводжувалося люттю, жорстокістю і прагненням кривавої помсти членів родин забитих. А оскільки серед жертв переважна частка були поляками, то вони приєдналися до жорстоких дій супроти євреїв, яких після закінчення робіт вбивали у тих самих очищених в'язницях». «2 липня стався погром євреїв у Львові, протягом якого німці за допомогою українців забили близько 6 тисяч осіб. Тоді серед інших загинуло багато відомих письменників, політиків і рабинів». Наступний уривок суперечить попередньому. «Самі німці не брали в тому участі, лишаючи українцям брудну роботу, а ті були дуже вдячними за цей жест, який дозволив їм виплеснути те, що роками нагромаджувалося в їхніх серцях і головах внаслідок заздрості до євреїв, які, що там не кажи, випереджували їх на кожному полі»⁷⁵⁷.

К. Хіреп (1935 р.н.). «Українці забили понад шість тисяч євреїв. Це відбувалося найрізноманітнішими способами. Було організовано масові атаки, але й дрібніші інциденти, не тільки такі, як напади з використанням бритв, який трапився з моїм батьком, що був тоді молодим хлопцем»⁷⁵⁸.

мемуаров В.Тука [тодішнього прем'єр-міністра Словаччини]...; з посиланням: П. Годьмаш, С. Годьмаш, *Подкарпатская Русь и Украина*, Ужгород, 2003, с. 158—159).

⁷⁵⁵ K. Rosenfeld, *From Lwów to Parma...*, p. 15.

⁷⁵⁶ W. Mędykowski, *Pogromy 1941 roku...*, s. 783—784 (YVA-O.33/251, s. 1—3. Fragment relacji Izydora Ferbera ze Lwowa, Jerozolima, 23 II 1960 r., mps, s. 26).

⁷⁵⁷ I. Chiger, *Świat w mroku...*, s. 85, 289. Автор був, зокрема, героєм нарису В. Беляєва. *Свет во мраке...*; див. також В. Біляїв, *Світло в темряві...* Докладніше про зв'язок творів Хігера та Беляєва див. О. Гнатюк, *Світ(ло) в темряві...*

⁷⁵⁸ K. Chiger, D. Painer, *Dziewczynka w zielonym sweterku...*, s. 34. Докладніше про стосунок Хірепів до українців див. О. Гнатюк, *Світ(ло) в темряві...*, с. 158—159.

А. Шептицький. (лист до Пія XII; серпень 1942). Він зазначив, що на початку війни німецькі окупаційні війська намагалися довести, що місцеві громадяни чи поліція були кривдниками, але німці тоді почали вбивати своїх жертв на вулицях, не зважаючи на всіх спостерігачів, без жодних ознак сорому⁷⁵⁹.

Р. Мартель. «Митрополит далі закидає німцям нелюдське ставлення до євреїв. Лише у Львові вони вбили 100 000 і мільйони по всій Україні. Один молодик зізнався йому на сповіді, що лише за одну ніч у Львові особисто вбив 75 осіб. Я зауважив, що, за моєю інформацією, немає нічого дивного в тому, що українці брали участь у цих масових убивствах [...]. Митрополит зі мною згодився [...]»⁷⁶⁰.

Критичні історики зараховують вказані 75 осіб до жертв цивільного погрому⁷⁶¹. Повідомлення про нічні масові вбивства під час другого періоду нам невідомі.

⁷⁵⁹ А. Кравчук (ред.), *Митрополит Андрей Шептицкий...*, Т. II, Кн. 2, с. 982—986.

⁷⁶⁰ Йдеться про український переклад з німецького перекладу з французької мови звіту від 19 вересня 1943 р. для німецьких державних органів про відвідини Львова у серпні 1943 року (Л. Гентош, *Про ставлення митрополита Шептицького до німецького окупаційного режиму...*; Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 141—142).

⁷⁶¹ Див. напр. І.-П. Химка, *Митрополит Андрей Шептицкий і Голокост...*

10. “АКЦІЯ ВІДПЛАТИ”

Ця акція важлива для нас принаймні з чотирьох причин:

- Відокремлення жертв “в’язничної акції” від жертв “акції відплати”.
- Дослідження зміни змісту розповідей залежно від їхнього часу та місця.
- На відміну від “в’язничної акції”, німецькі документи про “акцію відплати” існують і щодо неї проводилося кілька офіційних розслідувань.

— Порівнявши числа забитих у “акції відплати”, подані у класичних документах і в его-документах, можна щось сказати про розглянуту вище “трансформацію” *T*, яка перетворює реальну подію в его-документ.

Дуже коротко, перебіг акції був такий⁷⁶²: Повідомлення про знайдені у львівських в’язницях трупи було відіслано до Берліна. Звіди надійшов наказ провести “акцію відплати”. Масові арешти євреїв сталися 3—4 липня. Затриманих згромадили на спортивному майданчику. Потім літніх людей, юнаків та ремісників відпустили. Більшість з тих, хто залишився, вивезли до лісу й розстріляли; декотрих відпустили.

Зробимо два зауваження щодо топографії. Вказаний спортивний майданчик містився поблизу будинку Гестапо на вул. Пелчинській (тепер Вітовського) 55. Перед війною, там влітку, на вже засипаному Пелчинському ставі, розташовувалися тенісні корти. Тепер на цьому місці розташований спорткомплекс «Динамо» (вул. Вітовського 53).

Місцем розстрілу найчастіше називають Левандівку та Білогорщу. Найімовірніше, йдеться про розташований між ними лісопарк. Там знайдено 7 або 8 могил⁷⁶³. Проте багато деталей розстрілу лишаються незрозумілими. Зауважимо, що у лісопарку відповідного пам’ятного знаку немає.

Німецькі документи та візуальні матеріали. Як вже зазначалося, до “акції відплати” може мати стосунок цитоване вище повідомлення айнзатцкомандо 5 від 2.07.1941. До цієї акції також стосується фрагмент рапорту від 5 липня офіцера 17-ї армії: «Айнзатцкомандо 6 [...] повідомляє, що у відплату за вбитих українців розстріляно 400 євреїв. Ще 200 осіб чекає на розстріл»⁷⁶⁴. Про участь української міліції в “акції відплати” документи не повідомляють.

⁷⁶² Див. напр. K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 394—402.

⁷⁶³ Науковий центр Іудаїки та Єврейського мистецтва імені Ф. Петрякової. Офіційний сайт...

⁷⁶⁴ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 396 (AOK 17, Führungsabteilung, Beilage zum KTB Nr. 1, Ic, Tätigkeitsbericht AO vom 15.5.—12.12.41, BA-MA RH 20-17/769).

Надійних візуальних матеріалів з “акції відплати” немає. Ймовірність того, що фото № 7.8 стосується до цієї акції, низька. З певною імовірністю, до “акції відплати” стосуються кадри відомої кінохроніки⁷⁶⁵ з арештованими “плутократами”. Т. Задерецький (с. 25) стверджує, що німці робили фотографії затриманих на стадіоні біля вул. Пелчинської і публікували їх у журналі “Der Stürmer”. Можливо, публікувалися якраз фотографії цих самих “плутократів”.

Его-документи. Розпочнемо з єврейських оповідачів. За стосунком до події їх природно поділити на затриманих, а потім відпущених зі стадіону, повезених на розстріл, але чудом вцілілих і, врешті, тих, хто переказує почуте від інших. Не менш природним є поділ оповідачів за часом їхньої розповіді. Чіткі повідомлення про “акцію відплати” в єврейських его-документах, записаних під час німецької окупації Львова, нам невідомі. Навіть у цитованих вище книжках⁷⁶⁶ “акція відплати” не згадана.

Державна, обласна та історична комісії

С. Аст. Розповідь⁷⁶⁷ написана українською мовою 16.09.1944 р. Згідно з нею, через два тижні після окупації Львова, німці розпочали арешти євреїв. «Вони забирали лише чоловіків і виключно інтелігенцію і відводили до тюрем, що знаходились на вул. Казимира Великого і Лонцького. Там всі приведені євреї були вбиті. Всього було тоді вбито 19.000 осіб⁷⁶⁸. Про це я теж визнаю від Гміни [Юденрату], бо мій син Аст, Бернард працював у Гміні писарем». Втім, наведений тут уривок може стосуватися також і “телефонної акції” чи “днів Петлюри”, або бути простим переказом суміші чуток. Нагадаємо, Юденрат було створено на початку серпня 1941 р.

Л. Велічер. «2 липня, після німецької окупації Львова, мене заарештували. Я перебував у в'язниці 3 дні без їжі та жодної краплі води. Мене жахливо били і, мабуть, те саме сталося з 5 тисячами євреїв, які були у в'язниці разом зі мною. У п'ятницю 4 липня більшість в'язнів розстріляли. Мені, разом з деякими іншими, вдалося втекти»⁷⁶⁹.

Наступна версія розповіді Л. Велічера (а далі будуть ще інші) реалістичніша. «3.VII, у четвер, розпочалися арешти, і мене разом з кількома тисячами інших заарештували. З тих кількох тисяч осіб близько 200 звільнили, а решту вивезли десь на “роботи”»⁷⁷⁰. Про розстріл Л. Велічер почув пізніше.

М. Гернер. «Коли німецькі війська вступили до м. Львова, то на третій день 4/VII. 41 р. мене на квартирі заарештувала українська поліція і привезла на вокзал Підзамче, де вже було заарештованих близько 400 осіб єврейського населення. З цього вокзалу цього ж дня на автомашинах повезли на

⁷⁶⁵ Die Deutsche Wochenschau, Nr 566, 9. Juli 1941. Можливо, до цієї акції стосуються деякі кадри хроніки Lvov; POWs (USM, no 2001.355.1).

⁷⁶⁶ S. Szende, *The Promise Hitler Kept...*; J. Gerstenfeld-Maltiel, *My Private War...*

⁷⁶⁷ YVUn, Łącki Street Prison, ChGK Soviet Reports, *From the Testimony of Solomon Ast* (GARF 7021-67-77, copy YVA JM/19714). Див. також YVA, O.6/628.

⁷⁶⁸ Нагадаймо, у цитованих вище книжках Т. Снайдера та Ф. Левітаса й М. Шимановського наведено близькі числа, тільки справами вбивств названо українців.

⁷⁶⁹ *The Truth About Oberlander...*, p. 127 (свідчення 21.09.1944). Назви в'язниці не вказано. Ця ж розповідь з незначними змінами повторюється у книжці: L. Weliczker, *Brygada Śmierci...*, s. 25.

⁷⁷⁰ *Relacja Leona Weliczкера o pracy w „Brygadzie Śmierci” we Lwowie. 11 czerwiec 1945 r.* W: Z. Albert, *Każdy profesorów lwowskich...*, s. 224.

вул. Пельчинська, де було 3000 осіб єврейського населення»⁷⁷¹. Далі свідок переказує стандартну розповідь про “акцію відплати”. Зокрема, 2500 осіб кудись вивезли, а 400, включно з оповідачем, відпустили. Німці у цьому оповіданні не фігурують взагалі.

С. Зіхель. Зміст його розповідь відомий з двох джерел.

Державна комісія. «Як повідомив свідок Зіхер Ш.А., через 6 днів після окупації міста, 5 липня 1941 року поліцією було організовано вилучення громадян на вулицях. У такий спосіб було заарештовано більше 2-х тисяч осіб, яких із поліційних дільниць звели в гестапо по вул. Пельчинського, там відібрали усі особисті речі, а потім на автомашинах арештованих вивезли до лісу за Левандівкою під Скнилів і там усіх розстріляли»⁷⁷².

Переказ М. Райсом у свідченні на Берлінському процесі розповіді С. Зіхеля про “акцію відплати”. Згідно з цим переказом, 4 липня нацисти розстріляли 8 тис. євреїв поблизу Білогорського лісу. С. Зіхель був єдиний, хто втік. Суддя запитує, звідки М. Райс знає, що розстріляли саме 8 тис. Відповідь: «Відпущені люди казали мені, що їх було 8000»⁷⁷³. Далі М. Райс пояснює, що спочатку заарештували більше євреїв, але понад 2 тис. відпустили.

Ф. Фрідман (свідчення для Історичної комісії). Наступні відомості йому переказали тов. Редер.⁷⁷⁴ (на час свідчення не жив) і Михал Гофман [Michał Hofman]⁷⁷⁵ (на час свідчення працював на львівській залізниці): 4 липня до будинку Гестапо на вул. Пелчинській забрали 2000 людей. Із них вивезено до Білогорського лісу і розстріляно 1400 чол.⁷⁷⁶

М. Паше-Озерський (розповідь для Історичної комісії). «Я тоді жив на Кадетській вулиці. Недалеко знаходився майдан “Динамо”. Туди гестапівці тягли людей, мордували ні в чому невинних євреїв, інших громадян, яких вони зганяли щодня на цей майдан. Вони примушували їх бігати цілими годинами по майдану, падати на землю, ходити на четвереньках, знову ставати і знову падати на землю. Весь час їх били гумовими киями, і кожного разу, коли хто-небудь від нестерпного болю кричав, негайно вбивали пострілом з револьвера. Я особисто бачив все це з балкона свого помешкання. Потім цих нещасних вивозили автом за місто і розстрілювали. Кожного дня привозили нові партії. Таким чином в перші дні зганяли великі тисячі невинних людей [...]»⁷⁷⁷. Зауважимо, що українських міліціонерів М. Паше-Озерський не згадує.

⁷⁷¹ *Протокол допроса свидетеля Гернер М.И. о проведении арестов и избиений еврейского населения г. Львов украинской полицией. В: Деятельность ОУН-УПА. Часть 3...*

⁷⁷² УВА, О.32/156, р. 33. Не знаємо, чи має Ш. Зіхер якийсь родинний стосунок зі згаданою раніше “пані С. Сіхер”.

⁷⁷³ *Der Oberländer-Prozess...*, s. 88. Сам С. Зіхель на час процесу мешкав у Бразилії.

⁷⁷⁴ Не знаємо, хто він такий. Це не Рудольф Редер [Rudolf Reder], відомий в’язень табору в Белжці бо той тоді жив і складав свідчення у Львові. Коли помер тов. Редер, не вказано.

⁷⁷⁵ Родич Ф. Фрідмана. Згідно з (N. Aleksion, *Historia potocy — Klymko Jan...*), під час окупації вони разом дістали “арійські папери”; див. також АЖН, 301/5694. Нам невідомо, чи М. Гофман розповідав про погром. Резюме свідчення (АЖН, Hofman Michał, 20 XII 1952, Warszawa, 301/5296) такої інформації не містить.

⁷⁷⁶ За інформацією «Українських щоденних вістей» від 5.07.1941, у Білогорському лісі перед цим своїх в’язнів розстрілювали совіти.

⁷⁷⁷ В. Т. Зілінський, *Голокост на території дистрикту «Галичина»...*, с. 187—188 (ЦДАГО, ф. 166 оп. 2, спр. 79, арк. 2; вересень 1944). Про М. Паше-Озерського див. О. Hnatiuk, *Odwaga i strach...*, s. 281—282.

На підставі отриманих свідчень *Обласна комісія* зробила висновок: «СС і німецька поліція ловили на вулицях громадян і звозили їх у гестапо на вул. Пельчинського № 55 [sic!]. В такий спосіб було заарештовано більш як 2 тис. чоловік, яких пограбовано, а потім вивезено на автомашинах у ліс за Левандівку і розстріляно. На місці розстрілу знайдено 4 великі ями. Після розкопки їх виявлено розкладені трупи радянських громадян»⁷⁷⁸. Акт *Державної комісії*⁷⁷⁹ про «акцію відплати» не згадує, але повідомлення про нього, ідентичне з висновком *Обласної комісії*, міститься в матеріалах цієї комісії⁷⁸⁰.

Польська комісія

З. Атяс. «[У Львові] я довідався, що вже наступного дня після вступу німці забирали людей до праці, а разом з іншими й мого дядька. Коли потім повернувся, розповідав ось що: Людей, зібраних на стадіоні Динамо, покляли долілиць. За підняття голови били нагайками. Мусили бігати навколо стадіону без зупинки (близько 3 км). Дорогою їх шмагали нагайками. Мій дядько звернув увагу на те, що австрійські солдати не били. Це продовжувалося три дні. Одночасно людей вивозили автомашинами. Ніхто з вивезених не повернувся. Решту 50 осіб випустили зі стадіону. Так мій дядько врятувався. [...]»⁷⁸¹.

Л. Велічкер ще раз. 2 липня його з братом та батьком українські міліціонери забрали «працювати». Їх привели до відділу міліції, де вже стояла група євреїв. Міліціонери відібрали молодих євреїв, завели до підвалу і побили залізними прутами. Дехто з побитих більше не встав⁷⁸². Решту погнали, безперервно б'ючи, до стадіону на вул. Пелчинській. Перед стадіоном німці відпустили ремісників. Решту тримали без їжі й води 2 дні. Водночас німці й українські міліціонери їх безперервно били й кували. Євреїв увесь час кудись вивозили вантажівками. Потім оповідач з батьком та деякими іншими євреями відпустили⁷⁸³. Ця сама історія міститься в рукописі Л. Велічкера⁷⁸⁴. Частково він є щоденником, а частково — пізнішими записами. На жаль, дат записів у кількох перших зошитах немає і їхня якість погана, але нам здається, що фрагмент, який стосується «акції відплати», написано приблизно в той самий час, що й реляція для *Польської комісії*.

С. Гольдман. Його розповідь⁷⁸⁵ про «акцію відплати» відрізняється від інших датою події — 10 липня — та тим, що за видовищем з трибун стадіону спостеріга-

⁷⁷⁸ З акту Львівської обласної комісії...

⁷⁷⁹ П. Йова, *Звірства німців на Львівщині...*, с. 7—25. Протоколи і світлини з цих розкопок нам невідомі.

⁷⁸⁰ YVA, O.32/156, p. 75.

⁷⁸¹ *Protokół przyjęty w Domu Uchodźców w Bukareszcie. Calea Meşler 128, z dnia 31 maja 1945 r.* [...] *Atlas Siegfried ur. 25.IX.1920 we Lwowie*. B: GFHA, № 17, *Atlas Siegfried — testimony*. Див. також АЖІН, 301/4945 (*Atlas Siegfried*, 31 V 1945).

⁷⁸² Заняття досить безглузде. Тіла тих, хто «не встав», потім треба кудись же дівати.

⁷⁸³ G. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera...*, p. 212, з посиланням: АЖІН, 302/26, Lejb Weliczker, 8—12; див. також АЖІН, 301/1864. О. Карташова (*Holocaust history between liberation and sovietization...*, pp. 52, 86) припускає, що інформації про українців у першій версії немає, бо її видалила «радянська цензура», проте це припущення незастосовне до свідчення для З. Альберта. Ба більше, як було зазначено раніше (розділ про Львівську комісію), такого роду інформацію «радянська цензура» навпаки заохочувала.

⁷⁸⁴ *Leon Weliczker Wells notebooks, 1943—1946, Volume 1*, p. 16—20, USM, № 2005.277.

⁷⁸⁵ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 398—399 (АЖІН 301/1864, *Salomon Goldman*, s. 1—5).

ла “українська інтелігенція”. Усього на стадіоні було зібрано 3000 осіб; відразу відпущено близько 50 ремісників.

Я. Дентель. «[...] 5 липня 1941 р. стався другий погром євреїв у Львові. Цього разу забрали кілька тисяч євреїв під приводом призначення їх на роботу. Їх силоміць затагнули на старий тенісний майданчик по вул. Пелчинській, відразу біля приміщення Гестапо. Звідти до своїх родин вони більше не повернулися. Їх там тримали 3 доби без їжі, потворно катуючи і знущаючи. 8 липня їх вивезли до пісища на Личакові на страту. Я тоді втратив одного з братів і 2-х вуйків»⁷⁸⁶. Оповідач плутає “акцію відплати” з пізнішими розстрілами у пісищі (piaskowni) на північно-західній околиці Львова.

А. Монастер. Час акції вказано так: «Dzień ten ostatni z 3 dni pierwszego 12-to godzinnego pogromu był najstraszniejszy ze wszystkich»⁷⁸⁷. На Пелчинську зігнали кілька тисяч євреїв і примусили копати собі могили. «Уночі всі зникли. [...] Тільки свіжо насипана могила на Пісковій горі мовили про їхню трагедію».

А. Туне. Здається, його також забирали на спортивний майданчик біля вул. Пелчинської, а потім відпустили⁷⁸⁸.

Пізніші єврейські реляції

Безіменний оповідач, згаданий Л. Серебряним. Фрагмент доповіді 1947 р. голови єврейської релігійної громади м. Львова Л. Серебряного. «...Події 4 липня за своїм нелюдством перевершили всі попередні жахи. У цей день фашистські канібали провели найжахливішу з акцій — акцію на дітей. З 10-ї години ранку з'явилися на вулицях міста групи єврейських дітей до 10-11 років у супроводі есесівців, маленьких дітей несли конвойовані мами [...]»⁷⁸⁹. Найімовірніше, оповідач погано запам'ятав дату. Дещо подібну подію інші джерела датують серпнем 1941 року⁷⁹⁰.

Л. Велічер знову. У його свідченні на процесі А. Айхмана⁷⁹¹ українська “поліція” фігурує в наступних реченнях. «Тоді мене [разом з батьком] заарештувала українська поліція, яка співпрацювала з СС. Спершу нас, разом з іншими, забрали до відділу поліції. Відділ розташовувався неподалік нашого будинку. Тут вони зібрали багато осіб з різних місць. Після кількох годин побиття й тортур — деякі люди внаслідок тортур там померли — нас забрали на вулицю Пелчинську». Там: «Есесівці — там були лише есесівці — заарештувавши й привівши на Пелчинську, українці передали нас есесівцям». Арешт стався через три дні після вторгнення нацистів до Львова. Зібрали близько 5 тис. осіб. Із них кілька сотень есесівці замучили відразу. 4 липня затриманих розпочали вивозити. На вечір лишилося 150 осіб, яких есесівці побили і пішли геть.

У розповіді з німецької книжки⁷⁹² міліціонери виводять євреїв з будинків і відразу ведуть, б'ючи дорогою, на стадіон.

⁷⁸⁶ Testimony of Jakub Denkel..., YVA, O.62/58.

⁷⁸⁷ Diary of Alfred Monaster..., p. 25.

⁷⁸⁸ АЖН, 301/2240 (Akiba Tune); 301/2242 (Zygmunt Tune).

⁷⁸⁹ Ж. Ковба, Людяність у безодні пекла..., с. 235 (ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 33, арк. 133).

⁷⁹⁰ П. Йова, Звірства німців на Львівщині..., с. 64.

⁷⁹¹ The Trial of Adolf Eichmann..., Session 22, 1 May 1961, Testimony of L. Weliczker Wells.

⁷⁹² L.W. Wells, Ein Sohn Hiobs..., S. 45—51.

Розповідь про цю подію з *англійської книжки*⁷⁹³ є художнім оповіданням. Спробуємо її переказати. Протягом усієї розповіді євреїв били, вбивали та знущалися з них різними вишуканими садистськими способами. Велічкери мешкали навпроти шоколадної фабрики. Перші три дні німецької окупації вони чули про погроми в інших частинах міста. З липня українці заарештували авторового брата, а через дві години — автора з батьком. Їх повели, разом з іншими євреями, до української міліції на розі вулиць Chodkiewska⁷⁹⁴ і Żółkiewska, а потім — до хокейного поля на вул. Пелчинській. Там німці відпустили ремісників та осіб, що мали понад 60 років або менше ніж 16⁷⁹⁵, зокрема авторового брата. Наступного ранку їх повели до сусіднього стадіону, де вже було багато інших євреїв. Звідти вивели близько 70 осіб. Далі, протягом дня великі вантажівки вивозили євреїв. Усього зроблено 50 рейсів. До кожної вантажівки сідало 50 осіб. Маленьку групу із загального числа 5000 осіб, що перебували зранку на полі, разом з автором та його батьком, відпустили. Де поділося близько 2400 осіб, не повідомлено. З розповіді неможливо зрозуміти, скільки євреїв було забито дорогою, скільки у будинку української міліції, а скільки на самому хокейному полі.

Я. Вайс. Його розповідь дещо відрізняється від розповідей про цю акцію Л. Велічкера та інших свідків. Зокрема, за словами Я. Вайса, 3 липня у Львові були розклеєні оголошення з наказом «Усі єврейські чоловіки мусять з'явитися до спортивного майданчика на вул. Пелчинській о 6 ранку [4 липня]»⁷⁹⁶. Тобто, силою зганяли тих, хто не з'явився. Нацисти також мали якісь списки, згідно з якими вони «сортували» євреїв.

Т. Задерецький. Багато екзотичних деталей, схожих на ті, що містяться у свідченнях Л. Велічкера для суду над А. Айхманом та в англійській версії його спогадів, містилися ще в книжці Т. Задерецького⁷⁹⁷ (с. 19—28). Але є й відмінності. Так, Задерецький стверджує, що українці збирали євреїв біля вокзалу Підзамче та в якихось підвалах. Потім одних євреїв відразу розстрілювали у Білогорському лісі під Зимною Водою, а інших вели на стадіон біля вул. Пелчинської. Наступне речення відмічене рисочкою збоку. «Там вже «порядкували» [“urzędowali”] німці і ті з українців, хто ще в Мюнхені вступив до рядів Гестапо [...]». Після кількадечних вишуканих тортур затриманих вивозили до того самого самого Білогорського лісу. До кожного автомобіля садили по 40—50 осіб, залежно від величини кузова, та трьох озброєних українців, а до кабіни — одного гестапівця. Спочатку вивезли близько 2 тис. євреїв, а маленьку групу, після жаклих тортур, відпустили. Потім на Пелчинську привели нову групу євреїв, але на цьому розповідь Т. Задерецького про «акцію відплати» закінчується.

“Хімік”, згаданий Вільчуром. Запис Я. Вільчура від 11 липня. Він переказує оповідання безіменного хіміка з Львівської Політехніки. 2 липня його, разом з

⁷⁹³ L. Weliczker Wells, *The Janowska Road...*, p. 33—41 (перевидання 2014 року).

⁷⁹⁴ Ми такої вулиці не знайшли. На мапі сторінки *Leon Wells Journey...* для позначення будинку міліції якийсь значок стоїть, але не пояснено, як автори сторінки визначили це місце.

⁷⁹⁵ Нагадаємо, згідно з цитованим вище звітом Гайдріха від 16 липня, нацисти «схопили перш за все євреїв від 20 до 40 років».

⁷⁹⁶ J. Weiss, *The Lemberg Mosaic...*, p. 177—180.

⁷⁹⁷ T. Zaderecki, *Gdy swastyka Lwowem władała...*

багатьма іншими, “пташники” привезли до Бригідок. Там прибулих виводили поодиноці на подвір’я. Біля виходу кожен діставав удар молотом у скроню, а потім українець проколював серце й живіт забитого багнетом. Інші відтягали тіло і викидали до великого автомобіля. Коли хімік мав дістати удар молотом, з’явився офіцер, який перервав процедуру. Авто з трупами від’їхало, а решту затриманих напхали, скільки можна, до 10 великих авто. Автомобілі поїхали до Кортумової гори. Між кожними двома машинами їхала ще одна менша з “пташниками”. Після прибуття усіх, окрім хіміка, який утік, розстріляли⁷⁹⁸. Вірогідність розповіді низька. Якщо ж її прийняти, то варто провести підрахунки. “Великий автомобіль” не міг бути полуторкою. Тому це була принаймні 3-тонка. Дорослий чоловік важить приблизно 70 кг. Отже, до 3-тонки поміститься 40—50 осіб. Але їх “напхали, скільки можна”. Таким чином, якщо вірити “хімікові” Вільчура, 2 липня якийсь нацистський загін міг стратити більше ніж $50 + (50 \times 10) = 550$ осіб. Оскільки хімік не вказує, по скільки осіб садили до одного автомобіля, то такий підрахунок дуже приблизний. Український “вахман” Б. Когут свідчив, що вони возили засуджених на розстріл критою 5-тонкою і садили туди по 30—40 осіб⁷⁹⁹.

Е. Спайсер. Розповідь⁸⁰⁰ надзвичайно плутана. Євреїв згромадили на залізничній станції, а потім відвели на стадіон. Там їх били переважно українці, але траплялися й німці. Далі, кудись вивозили машинами, українці копали траншеї; хто розстрілював — незрозуміло.

Німецькі свідчення

Е. Шульц. Про події у Львові Е. Шульц розповідав на кількох процесах. Першим було свідчення на Нюрнберзькому процесі. Наведемо два перекази цього свідчення.

Переказ Е. Йонеса. «Скоро після нашого прибуття командувач айнзатцгрупи С, др. Раш, повідомив, що єврейські керівники і єврейські мешканці Львова брали участь у вбивствах. Військове керівництво вже організувало місцеву українську міліцію у місті. Др. Раш, який тісно співпрацював з міліцією, наказав зондеркомандо 4b, а потім командо 6, допомагати міліції⁸⁰¹. Цього і наступного дня всі, хто брав участь або був запідозрений в участі у вбивствах, були посаджені до в’язниці»⁸⁰².

Твердження про підпорядкування зондеркомандо міліції виглядає дивним. Відомі нам німецькі документи повідомлення про “допомогу” не містять. Твердження про організацію міліції військовим керівництвом не відповідає дійсності: «Учасники групи Бандери під керівництвом Стецька і Равлика орга-

⁷⁹⁸ J. Wilczur, *Do nieba nie można od razu...*

⁷⁹⁹ YVUn, Kaiserwald, ChGK Soviet Reports, *From the Interrogation Bogdan Kogut*.

⁸⁰⁰ J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...* (Shoah Foundation, 12729 Edward Spicer, 3.03.1996). При знайомстві з цитуванням Дж.-П. Химкою цієї розповіді в читача складається враження, що йдеться про другий період.

⁸⁰¹ Але не його айнзатцкомандо 5? Нагадаємо, про зганняння євреїв, мабуть, тому ж О. Рашові рапортував (див. наведену вище цитату рапорту Р. Гайдріха від 2 липня) саме Е. Шульц.

⁸⁰² E. Yones, *Smoke in the Sand...*, p. 78. Схожу цитату містить книжка Ф. Фрідмана (*Roads to Extinction...*, p. 246), тільки там відсутня тюрма.

нізували міліцію і відновили бюро муніципальної ради. Оперативна група на протигагу бандерівцям ввела українське міське політичне самоуправління»⁸⁰³. «Перший комендант гарнізону Лемберга, полковник гірської дивізії Міттергерст, як і багато інших, політично не підкований військовий офіцер, після п'яти нападів на гарнізон дозволив схилити себе признати цю українську міліцію»⁸⁰⁴. Існують також інші документи, які однозначно вказують на те, що українська міліція була організована без участі і навіть відома нацистів⁸⁰⁵.

Переказ Шенка. «[...] Цього і наступного дня запідозрені особи були заарештовані. Після арештів від 2500 до 3000 осіб згромаджено на спортивній арені»⁸⁰⁶. Згідно з наведеною версією, там над ними знущалися військово-службовці Вермахту. Не знаємо, чи Д. Шенк цитує іншу версію свідчення, чи сам викреслює слова про допоміжну функцію зондеркомандо для міліції.

У свідченні перед *Процесом айнзатцгруп* від 26.05.1947, Е. Шульц однозначно розповідає про “акцію відплати”, виконану за розпорядженням Гітлера. Міліція у цьому свідченні не фігурує⁸⁰⁷.

Ще одне свідчення Е. Шульца з'явилося у зв'язку зі справою командира взводу айнзатцкомандо 5 Г. Лумма [Hermann Lumm], який нібито брав участь у “акції відплати”. А. Круглов⁸⁰⁸ опублікував уривки висновку у цій справі прокуратури Бремена від 5 січня 1961 р. Самого Г. Лумма прокуратура виправдала і його свідчення згадок про українців не містить. Проте українська міліція зустрічається як у власне висновку, так і в цитатах з невідомого і невідомого нам (ще одного?) свідчення Е. Шульца. Ось вони:

Прокуратура. «Українська міліція, яка підпорядковувалася Вермахтові [sic!], зігнала на стадіон 3000 осіб».

Свідчення Е. Шульца. «Українська міліція приїздила вантажівками на стадіон, завантажувала їх зігнаними туди людьми та відвозила їх в лісисту місцевість за Львовом, де вже було вирито масові могили. Після обіду розстріли розпочало командо 5. Українська міліція зарила трупи».

Відомі також інші німецькі свідчення щодо “акції відплати”.

Е. Бладт (з айнзатцкомандо 5). «Спортивний майданчик [із затриманими євреями] охороняли військові Люфтваффе»⁸⁰⁹.

К. Герресгайм (з айнзатцкомандо 6). «Службовці айнзатцкомандо 6 оточили міські квартали, вивели євреїв чоловічої статі, посадили до вантажівок

⁸⁰³ Див. цитований вище рапорт Р. Гайдріха від 2.07.1941. В: *Украинские националистические организации*, Т. 1..., с. 349; з коректурою К. Штруве.

⁸⁰⁴ *Донесение о совещании 1с-официера группы армий «Юг» майора Вейнера [Weiner] и обер-лейтенанта Лазарека [J.D. Lasarek] с Кундтом [Ernst Kundt], Фёлем [Walther Föhl] и фон Бюловым [assessor von Bülow] по поводу событий 30 июня 1941 г. во Львове, 9 июля 1941 г.* В: *Украинские националистические организации*, Т. 1..., с. 365—366. Російський переклад цього документу не досконалий.

⁸⁰⁵ Див напр. цитований вище рапорт Р. Гайдріха від 3.07.1941.

⁸⁰⁶ D. Schenk, *Noc mordców...*, s. 115—117.

⁸⁰⁷ A.M. de Zayas, *The Wehrmacht War Crimes Bureau...* Див. також J. Mendelsohn (ed), *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes...*, Vol. 18, 1982, p. 18.

⁸⁰⁸ А. Круглов, *Без жалости и сомнения*, Ч. III..., с. 22—25.

⁸⁰⁹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 400 (Erich Bladt, Vernehmung 10. Mai 1961, BA B 162/5343, Bl. 445).

та відвезли на огорожене місце в центрі міста, здається, на стадіон». «Охорона стадіону була в руках айнзатцгрупи; можливо до неї також була залучена українська міліція»⁸¹⁰.

П. Кляйнерт (з 9-го поліційного батальйону). Його батальйон ніс зовнішню охорону поля з арештованими євреями. Внутрішню охорону несла СД⁸¹¹.

К. Сиплі (з айнзатцкомандо 5) «Я пам'ятаю, що Леманнова частина [Wilhelm Lehmann] командо мала наказ охороняти затриманих на спортивному майданчику, який розташовувався поруч з айнзатцкомандо 5. Арешти проводилися за списками, у яких були вказані імена та адреси затримуваних»⁸¹².

Закономірності. Систематизуємо деякі закономірності, що стосуються тверджень з наведених документів.

Кількість страчених. Німецькі документи подавали від 600 до 700 розстріляних у «акції відплати». Державна комісія — близько 1400. Єврейські оповідачі називали значно вищі (і різні) числа. Німецькі свідки загальної кількості забитих не називали, але підкреслювали, що вони самі або не брали участі у розстрілах, або що їхні загони розстріляли дуже малу кількість осіб. Наприклад, на *Процесі айнзатцгруп* Е. Шульц засвідчив, що його командо протягом «акції відплати» розстріляло 90—100 євреїв (на процесі Г. Лумма він назвав близько 200 розстріляних).

Справці злочину. Як німецькі документи, так і *Обласна комісія*, справами злочину називають лише нацистів. У частині звіту *Процесу айнзатцгруп*, присвяченому «акції відплати»⁸¹³, втім як і в усьому звіті, мови про українських міліціонерів немає.

Більшість німецьких свідків теж не повідомляють про участь українців у цій акції. Такі повідомлення то з'являються, то зникають у свідченнях Е. Шульца. Перше твердження (про самостійне зганняння міліцією євреїв і наказ німцям про допомогу міліції) виникли можливо через злиття в пам'яті Шульца «в'язничної акції» та «акції відплати». Пізніші розповіді Шульца є типовим прикладом зміни свідчень. Тут у нього військовослужбовці Вермахту, які знущалися з євреїв, зникають, натомість з'являються українські міліціонери. Вони не тільки зганяють євреїв на стадіон, а й відвозять їх до місця страти на вантажівках та закопують трупи. Мабуть ці деталі з'явилися у пам'яті Шульца пізніше.

Єврейські реляції про «акцію відплати» дуже різні. У деяких реляціях українські міліціонери відсутні, в інших — відіграють важливу роль, ще в інших — вирішальну.

Жодного прізвища українського міліціонера у всій цій історії не названо, жодного українця, ні як звинувачуваного, ні як свідка, на жодному розслідуванні не заслухано, хоча на час цих розслідувань багато керівників української міліції Львова буди живими й добре відомими.

⁸¹⁰ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 396, 400 (Kurt Gerresheim, Vernehmung am 8. Juni 1960, BA B 162/20190, Bl. 286).

⁸¹¹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 400 (Paul Gustav Kleinert, Vernehmung 5. Mai 1959, ebd., Bl. 162.; dazu auch Walter Krumme, Vernehmung 19. Januar 1961, BA B 162/5226, Bl. 553. Krumme war Kompaniechef der 3. Kompanie des Polizeibataillons 9).

⁸¹² K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 396 (Kurt Syplie, Vernehmung 22. November 1960, BA B 162/5227, Bl. 741).

⁸¹³ *Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No 10, Volume IV...*, pp. 136—137, 395—396, 518—521.

11. ОСОБЛИВОСТІ ЕГО-ДОКУМЕНТІВ, ВАЖЛИВІ ДЛЯ ПІДРАХУНКУ КІЛЬКОСТІ ОСІБ, ЗАБИТИХ У ЛЬВІВСЬКОМУ ПОГРОМІ

Ознайомившись з численними его-документами, пов'язаними з другим та третім періодами, тепер до загальних особливостей розповідей про Голокост можемо додати ще ті, що стосуються безпосередньо підрахунку кількості забитих у Львівському погромі.

Перенесення подій у часі. К. Штруве звертає увагу на це явище у зв'язку з наведеним вище уривком книжки К. Левіна. «У ньому, як і в інших єврейських свідках, події війни лишили глибокі травми. Це спричинило долучення в пам'яті до справжніх жахливих подій у Бригідках тих подій, що сталися в інший час і в іншому місці [...]»⁸¹⁴. Ми це зауваження розуміємо так. Погром був однією з багатьох схожих подій періоду війни, свідком яких був оповідач. Події змішуються в пам'яті, як між собою, так і з почутими розповідями та прочитаними текстами. Тому, наприклад, у розповідях про погром часто з'являється відсутня тоді у Львові українська поліція⁸¹⁵, інколи з прикметником “допоміжна”, а інколи навіть у чорних одностроях. Серед жертв погрому вказуються не тільки (зазвичай безіменні) шановні адвокати, а навіть і комерсанти (це в СРСР!). Періоди, а також подальші події, такі як “комсомольська акція”⁸¹⁶, розстріл євреїв, пов'язаний з інцидентом на вул. Св. Анни⁸¹⁷, чи “дні Петлюри”,

⁸¹⁴ К. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 314.

⁸¹⁵ Див. напр. Д. Кахане, *Щоденник Львівського гетто...*, с. 26. Нез'ясованим лишається питання, чи прибули до Львова разом з нацистами якісь частини польської або української допоміжної поліції. (На грудень 1940 польська допоміжна поліція Генерал-Губернаторства налічувала 11792 особи, українська — 385; див. напр. А. Плічко, *До питання про участь українців у вбивстві львівських професорів...*). Документів про таке прибуття немає, а его-документи непевні. Наприклад, згідно з переказом К. Штруве (*Deutsche Herrschaft...*, S. 401) «Ukrainer [...] „der polnische Hilfsdienst“, waren anscheinend auch daran beteiligt, die Ermordeten in die Gruben zu werfen, Wilhelm Kühne, Vernehmung 22. Februar 1962, BA B 162/5226, Bl. 609; Herbert Bense, Vernehmung 5. September 1966, BA B 162/20202, Bl. 109». Точної цитати не наведено. Здається, слово “українці” К. Штруве дописав сам.

⁸¹⁶ Див. напр. А. Plichko, *Two remarks on the book of Roman Duda...*

⁸¹⁷ Див. напр. К. Струве, *Команда особого призначення «Львов»...*

змішуються в пам'яті. Деталі пам'ятати важко. Зокрема, це стосується почутого. Воно пам'ятається розмитіше від особисто пережитого. Часто забувається час і джерело чутки. Яскравіше запам'ятовується перша подія. У цьому разі — погром. Його час легко пригадати (початок німецької окупації). Інші події нанизуються на погром; оповідачеві здається, що вони сталися тоді ж.

Пояснимо докладніше, як у пам'яті можуть змішуватися періоди.

За даними сайту Музею на Лонцького⁸¹⁸ усього в львівських в'язницях за перший період було страчено близько 4000 осіб. Серед страчених приблизно 7%, тобто близько 280 осіб, становили євреї. Згідно зі звітом таємної польової поліції⁸¹⁹, євреї складали 1% забитих в'язнів. Отже — близько сорока. Таким чином, від 40 до 280 євреїв стали жертвами НКВД. Але в єврейських спогадах інформації про цих осіб практично немає. Оповідачі могли зарахувати їх до забитих у погромі. Окрім того, перенесені під час війни страждання і побачені на початку німецького вторгнення до Львова трупи у в'язницях могли з'єднуватися у пам'яті деяких оповідачів, оповідачам стало здаватися, що трупи, які вони тоді бачили — єврейські. Нагадаємо, багато оповідачів нічого не пишуть про трупи жертв НКВД, а деякі просто заперечують їхнє існування. Отже, у їхній уяві ці трупи “приплюсовувалися” до єврейських жертв.

Подібне могло статися з жертвами третього періоду. Розпочинається погром. Одночасно євреїв забирають на різні роботи та просто арештовують. Тоді ж, чи дещо пізніше, відбуваються розстріли айнзатцкомандами. Якусь частину забораних на роботи та просто затриманих не відпускають⁸²⁰ і розстрілюють вже в “акції відплати”. Усі вони не повертаються додому. Зниклих вважають жертвами погрому. Можливо, саме це явище фіксує Т. Томашевський. 18.07.1941 він нотує: «євреї подають до 5000 таких зниклих»⁸²¹. Тут передаються розповіді про другий період, але можливо йдеться також і про осіб, яких затримали у другому періоді, а розстріляли у третьому.

Врешті, добре відомо, що частина євреїв втікала на схід разом з відступаючими радянськими військами. Оскільки німецькі війська просувалися дуже швидко, багато втікачів змушені були повернутися до Львова. Але не всі. Дехто таки втік або загинув дорогою. Якусь частину з них могли зарахувати до зниклих під час погрому.

⁸¹⁸ Тюрма на Лонцького <www.lonckoho.lviv.ua>.

⁸¹⁹ А. Круглов, А. Уманский, И. Щупак, *Холокост в Украине...*, с. 189.

⁸²⁰ Пригадаймо, наприклад, групу євреїв, яких Ю. Войтина [Józef Wojtyła] бачив у бурсі Абрагамовичів у ніч з 3 на 4 липня (Z. Albert, *Każń profesorów lwowskich...*, s. 220), 500 готових до розстрілу євреїв зі щоденника Ф. Ландау (Felix Landau, *Diary*. In: K. Berkhoff, *The Holocaust in Ukraine...*) чи свідчення військовослужбовця айнзатцкомандо 5 Г. Вута: «[...] українці казали, що знають причетних [до розстрілів у в'язницях]. В результаті винних заарештували і спочатку десь тримали під охороною (K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 396 (Herbert Wuth, Vernehmung 5. Juli 1962, BA B 162/5343, Bl. 482)).

⁸²¹ Т. Tomaszewski, *Lwów 1940—1944. Pejzaż psychologiczny...*, s. 85. Нагадаємо, багато єврейських оповідачів про “акцію відплати” взагалі не згадують.

Оцінювання кількості. Точність оцінки людиною кількості побаченої великої групи (живих чи мертвих) осіб проблематична. Пригадаймо вічні суперечки щодо кількості осіб на тій чи іншій демонстрації. Окрім того, під час погрому оповідачі перебували в стані сильного стресу. Їм було не до підрахунків. Здебільшого, потім оповідач передає не стільки побачене, скільки свої пов'язані з побаченим почуття й оцінки. Цитовані вище зауваження Ф. Фрідмана, С. Грінгауза, М. Царинника та К. Штруве відбивають різні аспекти цього явища. З наведених вище численних цитат видно, що розповіді про погром переповнені художніми образами. У таких розповідях назване число виражає емоції оповідача і має на меті викликати емоції читача. Гіперболи, як неодмінний елемент художньої оповіді, за таких умов неминучі⁸²².

Але основна проблема з оцінюванням кількості забитих в его-документах не в цьому. Наголосимо ще раз. Багато оповідачів декларує те, що вони не могли бачити взагалі: тисячі забитих євреїв по всьому Львову. Звісно, вони передають чутки. Науковий висновок, єдиною підставою якого є чутки, досить проблематичний.

Вага емоційного стосунку та рідкісних ознак. Інтенсивність запам'ятовування певної ознаки прямо пропорційна до сили емоційного стосунку людини до цієї ознаки і обернено пропорційна до частоти її появи. Це правило пояснює кардинальну відмінність між его-документами і візуальними матеріалами з погрому. Порівняно до загальної кількості людей, зображених у візуальних джерелах, осіб з опасками мало, існує висока ймовірність, що осіб саме з синьо-жовтими опасками — дуже мало, а у візуальних джерелах з певних місць, наприклад з околиць в'язниці на Замарстинівській, де й стався справжній погром, їх просто немає. Так само, на світлинах у руках погромників взагалі немає екзотичного господарського реманенту: сокир, ножів, лопат, вил, ломів, батогів тощо. Але єврейські оповідачі їх увесь час бачать. Багато оповідачів підкреслюють сільський вигляд погромників, проте на світлинах погромників, одягнених у сільський одяг, вкрай мало. Подібно, оповідачі нібито увесь час чують українську мову, не тільки від цивільних, а й від військових і навіть від есесівців. Насправді цілоденна польська мова сприймається ними як фон⁸²³. Запам'ятовуються українські слова, до яких оповідачі мають специфічний стосунок⁸²⁴. Це явище можна порівняти до численних польських та українських розповідей про “засилля” євреїв. «Раптом стало здаватися, що всюди самі “євреї” (вживання звичного галичанам етноніму “жид” було офіційно заборонено) — в торгівлі, в уряді, у тюрмах, а отже, українцям і полякам кривда»⁸²⁵.

⁸²² Див. напр. D. Strange, M.K.T. Takarangi, *Memory distortion for traumatic events...* і бібліографію там.

⁸²³ Пригадаймо, тоді переважну більшість мешканців Львова складали поляки й польськомовні євреї, та й українці значною мірою спілкувалися на вулицях польською мовою.

⁸²⁴ Втім, власне ці українські слова оповідачі практично не цитують, вживаючи натомість (часом перевернуті) російські або польські вирази. Приклади були наведені вище. Можливо також, що деякі оповідачі сприймали деякі слова жаргону львівських батярів, як українські.

⁸²⁵ Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 46.

Зокрема, оскільки раніше євреї практично не служили в польській поліції, то радянський єврей-мільйонер відразу привертав увагу і надовго запам'ятовувався.

Емоційний стосунок, породжений багаторічним вихованням на оповіданнях про Хмельницького, гайдамаків, Петлюру (які, нагадаємо, мають дуже посереднє відношення до Галичини), та соціальна й мовна дистанція⁸²⁶ (багаті й освічені польськомовні євреї та поляки — і бідні й неосвічені українці), спричинився до того, що євреї бачили й чули те, чого не було.

⁸²⁶ Пригадаймо вже цитовану тезу Я. Стецька про соціальну дистанцію: євреї, «як команда, спільно з москалями чи з поляками верства в Україні». На мовну дистанцію вказувала, зокрема, Ж. Ковба (*Людяність у безодні пекла...*, с. 35), посиляючись на Є. Наконечного: «Знання української мови у більшості галицьких євреїв обмежувалося тим запасом слів, які потрібні на ринку. А чого не знаєш, того не розумієш, коли ж не розумієш, то не шануєш, і не любиш і боїшся». Варто мати на увазі також «психологічну дистанцію»; про неї див. напр. В. Engelking-Boni, *Psychological distance between Poles and Jews...*